

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи бакалавра

на тему: «Євреї Остзейських губерній у статистичних матеріалах ХІХ ст.»

Виконав: студент ІV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Лаврик Дмитро Олегович

Керівник: к.і.н., доц. Єремєєв Павло Вікторович

Рецензент: д.і.н., проф. Потрашков Сергій Васильович

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕРМІНИ «ЄВРЕЙ», «ЮДЕЙ» ТА «КАРАЇМ» У СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ ЩОДО ОСТЗЕЙСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ХІХ СТ.....	17
РОЗДІЛ 2 КІЛЬКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОСТЗЕЙСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У ВОЄННО-СТАТИСТИЧНИХ, ЕТНОГРАФІЧНИХ ОПИСАХ ТА СТАТИСТИЧНИХ ТАБЛИЦЯХ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	32
РОЗДІЛ 3 КІЛЬКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОСТЗЕЙСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У МАТЕРІАЛАХ ПЕРЕПISУ 1897 РОКУ.....	49
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	67
ДОДАТКИ.....	78

ВСТУП

Єврейські студії нині активно розвиваються і станом на сьогодні інтерес до проблеми єврейського населення XIX ст. в статистиці лише невпинно зростає, що відображається у появі історичних праць відповідної тематики у галузі юдаїки¹. Попри це, при розгляді питання статистики юдейського населення регіон Східної Європи отримує непропорційно мало уваги порівняно з єврейськими спільнотами Центральної та Західної Європи. Як наслідок, демографічні характеристики єврейського населення Балтійського регіону Російської імперії залишаються маловивченою темою.

Дослідження ж конкретно нашої теми дає можливість прослідкувати кризу призму кількісних показників низку важливих явищ та тенденцій: яким було суспільно-політичне становище єврейського населення поза межами «смуги осілості», як взаємодія з державою, кон'юктура громадського життя та власні традиції визначали умови їх тамтешнього перебування. Окрім цього, торкаючись проблеми взаємодії з владою, слід розуміти, що сам перепис населення фактично є ніщо інше, як політичний акт, здійснюваний, зокрема, і з метою легітимізувати існуючий державний лад, продемонструвавши співпричетність до нього всього населення. У цьому контексті вивчення окремо взятої етно-конфесійної групи показує, якими засобами організатори перепису намагалися подолати, за висловом Д. Дарроу, «просторову та соціальну дистанцію» між різноманітним населенням².

Дослідження статистичних матеріалів Російської імперії взагалі є тим напрямком, що відносно динамічно розвивався в історичній науці. Окремі науковці в останні десятиліття спробували реалізувати низку новаторських ідей у вивченні статистичних матеріалів Російської імперії, як от створення баз даних первинних

¹ Soffer, Oren. "Antisemitism, Statistics, and the Scientization of Hebrew Political Discourse: The Case Study of 'Ha-Tsefirah.'" *Jewish Social Studies* 10, no. 2 (2004): 55.

² Darrow, David. (2002). *Census as a Technology of Empire*. *Ab Imperio*. 2002. 145-146.

матеріалів переписів населення, проектування геоінформаційних систем тощо¹. Ці підходи відкрили нові шляхи до виявлення, обробки, узагальнення та презентації даних щодо обліку населення Російської імперії XIX - поч. XX ст.

Однак ці досягнення, вкрай обмежені за своїм характером, є результатом роботи відносно невеликої групи дослідників, в їх працях регіональний, конфесійний та етнічний аспекти висвітлені недостатньо, а увага фокусується виключно на Першому загальному переписі населення Російської імперії 1897 р. Загальний масив матеріалів зі статистики населення імперії в XIX ст., втім, є значно більшим і залишається відносно малодослідженим, чим зумовлена необхідність подальшого поглибленого вивчення даної проблематики.

Ця потреба вбачається нагальною ще й з огляду на появу концептуально нових підходів до аналізу статистичних матеріалів Російської імперії, запропонованих західними дослідниками. Мова, зокрема, йде про ідею розгляду їх перш за все не як джерела даних, а як окремого предмету дослідження². Це дозволяє змістити акценти з питань достовірності та якості статистичних показників в бік проблеми вивчення процесів та інструментів творення персональної та колективної ідентичності.

Описані вище фактори, таким чином, визначають **наукову актуальність** даної роботи.

Водночас на сучасному етапі розвитку української історичної науки, в умовах нового етапу військової агресії РФ ще більш актуальною стала проблема активізації маніпуляцій історією з боку російських пропагандистів різних рівнів. На тлі цього особливо важливим вбачається ґрунтоване на сучасних наукових підходах дослідження імперської історії, яке дозволяє подолати сучасні пропагандистські наративи. Питання конструювання образу імперських земель має велике значення

¹ Брюханова Е.А., Неженцева Н.В., Чекрыжова О.И., Иванов Д.Н. — База данных по первичным материалам Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.: структура и возможности анализа // Историческая информатика. – 2020. – № 1. – С. 20-33.

² Darrow, David. (2002). Census as a Technology of Empire. *Ab Imperio*. 2002. 145-176.

в контексті постколоніального підходу. Повномасштабне вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. вчергове поставило на порядок денний проблему деколонізації. Її дослідження сьогодні потребує нових підходів, які б дозволили вийти за рамки суто поодиноких згадок про імперські периферії¹. З огляду на подібні тенденції, незаперечною є **суспільно-політична актуальність** нашого дослідження.

Об'єктом дослідження виступає єврейське населення Остзейських губерній Російської імперії.

Предмет дослідження – репрезентація євреїв Остзейських губерній у статистичних матеріалах Російської імперії XIX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1834 р. по січень 1897 р. Нижня межа визначається часом, коли П. І. Кеппен здійснює свої етнографічні статистичні дослідження, результати яких, зрештою, увійшли до праці “Етнографічний атлас Європейської Росії”. Верхня межа – проведенням Першого всезагального перепису населення Російської імперії, який містив, зокрема, дані про віросповідання та племінний склад населення країни.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами так званого Остзейського краю Російської імперії (інша назва, широкоживана в Російській імперії – Прибалтійський край), до складу якого входили три губернії: Курляндська, Ліфляндська та Естляндська.

Такий вибір територіальних меж обумовлений, зокрема, цілком специфічним становищем цих губерній. Будучи складовими частинами одного краю – Остзейського – ці три губернії отримали доволі широку автономію, а в правовій системі подекуди керувались окремим особливим законодавством. Останній факт найповніше проявив себе в укладанні та затвердженні Зводу місцевих узаконень губерній остзейських², що створювався та доповнювався протягом XIX ст. на тлі

¹ Gerasimov, Ilya. "The Russian Imperial Situation: Before and after the Nation-State." *Ab Imperio*, vol. 2022 no. 4, 2022, p. 31.

² Свод местных узаконений губерний Остзейских. - Санктпетербург: Тип. Второго отд-ния Собств. е.и.в. канцелярии. Ч. 1: Учреждения. - 1845. - [4], 268, X, [1] с.

жвавих дискусій про необхідність окремого місцевого законодавства. Однак тенденція до превалювання саме загальноімперського права доволі виразно прослідковується в спробах врегулювати «єврейське питання»: хоча ці губернії й належали до єдиної адміністративної одиниці, правила розселення та проживання єврейського населення регламентувалося в них зовсім по-різному. З огляду на це, доречним є дослідження сформульованої нами проблеми саме в межах Курляндської, Ліфляндської та Естляндської губерній, адже облік єврейського населення тут є тієї категорією, що дозволяє, зокрема, проілюструвати співвідношення загальноімперського та місцевого права в окремому регіоні з особливим юридичним статусом.

Мета дослідження полягала у з'ясуванні специфіки та особливостей відображення єврейського населення Ліфляндської, Курляндської та Естляндської губерній у статистичних матеріалах Російської імперії XIX ст.

З огляду на поставлену мету, нами були сформульовані наступні **завдання**:

- визначити, яке смислове наповнення в російській статистиці XIX ст. мали поняття «єврей», «юдей», і «караїм», та як вони розмежовувалися;

- проаналізувати, яким чином контекст створення статистичних праць і методи обліку етно-конфесійного складу населення впливали на достовірність отриманих даних та репрезентацію результатів;

- простежити динаміку зміни чисельності єврейського населення Остзейських губерній протягом періоду, який визначають хронологічні межі дослідження;

- дослідити статеві-віковий та професійний розподіл, мовний склад, рівень урбанізації та грамотності юдеїв Остзейських губерній;

- на основі статистичних показників виявити ознаки, які демонструють специфіку єврейської спільноти відносно загального населення досліджуваних губерній, з'ясувати причини даних відмінностей.

Історіографія. Бурхливий розвиток єврейських студій сприяє тому, що історіографія з питання становища єврейського населення Російської імперії XIX ст. неозора і з кожним роком лише розширюється та актуалізується. В нашій роботі була використана низка праць, які висвітлюють проблему так званого “єврейського питання” на теренах Російської імперії. Так, Джон Клір у праці “Росія збирає своїх євреїв: Витоки “єврейського питання” в Росії, 1772-1825 рр.” дослідив політичні та юридичні аспекти даної проблеми¹. У 2-му томі монографії “Історія єврейського народу у Росії” під редакцією І. Лур’є колективом авторів було розглянуто значно ширший спектр аспектів життя юдеїв: окрім законодавства, тут приділено увагу повсякденню, культурному розвитку, релігійному та ідеологічному вимірам і, звісно, демографії².

Монографія Й. Петровського-Штерна про євреїв на військовій службі в Російській імперії містить, зокрема, цікаві зауваження щодо особливостей єврейської релігійної ідентичності в умовах політичного тиску³.

Неабиякий інтерес викликає стаття “Політика єврейської розбірливості: практика документування та реформи за правління Миколи I”, в якій Юджин Аврутин докладно аналізує складові процесу інкорпорації єврейського населення в імперську адміністративну систему, перетворення єврейської громади в компонент різномірної за етнічним складом імперії, що піддається категоризації та підрахунку, зокрема, в межах перепису населення⁴.

Тема зв’язків єврейської громади з імперською владою в умовах реалізації останнього асиміляційного проєкту досліджувалася також А. В. Харченко, який

¹ Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев: Истоки еврейского вопроса в России, 1772 – 1825 гг. М.; Иерусалим, 2000.

² История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лур’є. Том 2. – М.: Мосты культуры / Гешарим, 2017. – 534 с.

³ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 556 с.

⁴ Avrutin, Eugene. “The Politics of Jewish Legibility: Documentation Practices and Reform during the Reign of Nicholas I.” *Jewish Social Studies* 11, no. 2 (2005): 136-169.

описав модель їх взаємовідносин на прикладі конкретних територій поза “межею осілості”¹.

Втім, відносно малочисельні групи юдеїв Балтійського регіону у XIX ст. ставали об’єктом наукового дослідження не так часто, праць, орієнтованих на дану проблему бракує. Андрейс Плаканс розглядає остзейських євреїв в контексті проблеми меншин в балтійських губерніях за матеріалами перепису 1881 р. Вчений окремо вказує на особливості моделей шлюбу, що вирізняють єврейське населення на тлі неєврейського². Примітною є також стаття цього дослідника у співавторстві з Чарльзом Ветерелом, де зміни демографічних моделей у Балтії у 2 половині XIX ст. пов’язуються з формуванням “національних культур”³. Томас Балкеліс дослідив стратегії міграції литовських євреїв, зокрема і на остзейські території, у 1867-1914 рр. Його напрацювання дають змогу пояснити механічний рух юдейського населення на території Балтійського краю крізь призму соціально-економічних та політичних мотивів до міграції⁴.

Дещо кращою є ситуація в питанні дослідження розвитку статистики Російської імперії загалом. Принагідно варто згадати В. С. Дементьєва⁵ та В. М. Кабузана⁶, напрацювання яких дають загальне уявлення про підходи до обліку населення імперії у другій половині XIX ст.

¹ Kharchenko, Artem. The Jewish Community and Russian Authorities. New Europe College. Yearbook. 2021. P. 43-69.

² Plakans, Andrejs. “Minority Nationalities in the Russian Baltic Provinces: The 1881 Baltic Census.” The History of the Family 10, no. 1 (2005): 7-20.

³ Wetherell, Charles, and Andrejs Plakans. “Borders, Ethnicity, and Demographic Patterns in the Russian Baltic Provinces in the Late Nineteenth Century.” Continuity and Change 14, no. 1 (1999): 33–56.

⁴ Balkelis, Tomas. "Opening gates to the West: Lithuanian and Jewish migrations from the Lithuanian provinces, 1867-1914." Etniškumo studijos, 2010, Nr. 1/2, pp. 41-66.

⁵ Дементьев В.С. История учёта населения России до начала XX в. // Географический вестник. 2015. № 4(35). С. 11-17.

⁶ Кабузан. В. М. О достоверности учёта населения России (1858—1917 гг.) // Источниковедение отечественной истории, 1981 / АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 100-117.

Питання ступеню достовірності, контексту створення, методик підрахунку “Военно-статистичного огляду Російської імперії” частково висвітлено у статті І. І. Леймана¹.

В сферу інтересів західних науковців здебільшого потрапляли саме матеріали перепису населення Російської імперії 1897 р. Так, низку оригінальних міркувань щодо цього джерела у статті “Перепис як технологія імперії” представив Девід Дарроу, який розглянув перепис як засіб конструювання імперської ідентичності та соціального знання як такого². Джульєтт Кадіот дослідила проблеми, пов’язані з категорією “національності” в матеріалах перепису 1897 р.³

Важливою складовою історіографічної бази нашого дослідження стали також і праці, в яких робиться акцент саме на відображенні єврейського населення в статистичних матеріалах Російської імперії. Тенденція до збільшення кількості праць, зосереджених навколо даної теми, дозволяє констатувати зростання інтересу до неї, зокрема і в західній історіографії.

Стаття Гессена В. Ю. висвітлює безпосередньо специфічні особливості обліку єврейського населення у XIX ст.⁴

Проблема закономірностей механічного та природнього рухів єврейського населення країни наприкінці XIX ст. була проаналізована Жаком Зільбером у статті “Деякі демографічні характеристики єврейського населення Росії наприкінці дев’ятого століття” на основі матеріалів перепису 1897 р.⁵

В фокусі роботи Джоела Перлмана знаходяться дані про єврейську грамотність, отримані в ході перепису 1897 р. Демонструючи новий підхід до їх

¹ Лейман И.И. К вопросу об истории создания Военно-статистического обозрения Российской империи / Жизнедеятельность человека на севере: история, историография и источники исследования (на материалах Республики Коми). Сборник статей. Сыктывкар, 2019. С. 25-40.

² Darrow, David. (2002). Census as a Technology of Empire. *Ab Imperio*. 2002. 145-176.

³ Cadot, Juliette. “Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897-1917).” *The Russian Review* 64, no. 3 (2005): 440-455.

⁴ Гессен В. Ю. К истории статистических исследований еврейского населения в России. // Петербургский исторический журнал. – 2015. – №1 – С. 31-50.

⁵ Silber, Jacques. “Some Demographic Characteristics of the Jewish Population in Russia at the End of the Nineteenth Century.” *Jewish Social Studies* 42, no. 3/4 (1980): 269-280.

інтерпретації, автор зміг оцінити рівень достовірності наведеної в переписі інформації¹.

Томаш Янковський провів ґрунтовне дослідження демографічних характеристик єврейського населення смуги осілості XIX - поч. XX ст. на прикладі штетлу Пйотркув². Науковець крізь призму релігійних, соціально-економічних, політичних факторів дослідив широке коло питань, пов'язаних зі шлюбом, народжуваністю смертністю юдеїв даного міста. Дана праця є зразком дослідження демографії юдеїв на локальному рівні. Однак з огляду на специфіку соціально-економічного становища євреїв смуги осілості отримані дослідником дані не можна вважати репрезентативними для єврейських громад Східної Європи взагалі і Остзейських губерній зокрема.

Отже, за останні десятиліття силами багатьох науковців вдалося зробити крок вперед в осмисленні низки аспектів, пов'язаних з існуванням, в широкому значенні цього слова, євреїв всередині Російської імперії в період XIX ст. Водночас деякою мірою в тіні залишалася єврейські спільноти Остзейських губерній, що зумовлює потребу застосувати цей загальний теоретичний матеріал до вивчення конкретно даного регіону.

Джерельна база дослідження представлена здебільшого писемними джерелами.

Перш за все слід зазначити писемні статистичні джерела, які мали основоположне значення для даного дослідження.

Однією з перших праць, автор якої поставив за мету дослідити етнічний склад населення Російської імперії не описовими методами, а саме в статистичних показниках, був "Етнографічний атлас Європейської Росії" П. І. Кеппена, в якому, зокрема, представлена таблиця "Чисельні свідчення про іногородців, що мешкають у

¹ Perlmann, Joel, and פרלמן יואל. "1897 בשנת רוסיה יהודי בקרב וכתוב קראו ידיעת." / RUSSIAN-JEWISH LITERACY IN 1897: A REANALYSIS OF CENSUS DATA." Proceedings of the World Congress of Jewish Studies / יא היהדות למדעי העולם הקונגרס דברי (1993): 23-30.

² Jankowski, Tomasz. Demography of a shtetl : the case of Piotrków Trybunalski. Leiden; Boston: Brill, 2022. 240 p.

Європейській Росії”¹. Робота “Про етнографічну карту Європейської Росії” містить низку цінних свідчень про джерела інформації та особливості методології, якими послуговувався П. І. Кеппен під час створення атласу².

Іншим важливим джерелом стало багатотомне видання “Военно-статистичний огляд Російської імперії” в якому міститься, зокрема, три томи, присвячені безпосередньо Курляндській, Лівонській та Естляндській губерніям³. Питання стану народонаселення та етно-конфесійної структури регіонів імперії в цих працях висвітлене опосередковано, демографії в загальному масиві різноманітних статистичних даних приділено порівняно мало уваги. Втім, цей аспект не зігнорований повністю, що дає нам деякий матеріал для аналізу. Ба більше, в цих працях подано не лише суху статистику по різноманітним критеріям, але почасти й розлогі супровідні описи, завдяки чому іноді можна отримати додаткову інформацію, а також оцінити, як офіцери Генерального штабу, яким належить авторство цих робіт, репрезентували власні погляди на різні етно-конфесійні групи населення згаданих губерній, зокрема і на євреїв.

“Статистичні таблиці Російської імперії”, а саме їх другий випуск, виданий у 1863 р.⁴, являв собою більш вдалу спробу статистичного дослідження населення держави, вирізнявся вищим рівнем систематизації даних. Укладачі роботи

¹ Этнографический атлас Европейской России, составленный Петром Кеппеном. — 1848 г. — СПб. — 82 л.: 77 л. карт.

² Об этнографической карте Европейской России / [Соч.] Петра Кеппена. — 2-е изд. - Санкт-Петербург : Импер. Рус. Геогр. Общ., 1853. - 40 с., 1 л. Табл. ; 22. — Библиогр. в подстроч. примеч.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. — СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 1 : [Курляндская губерния] / по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Фон-Грандидиер]. — 1848. — [6], 59 с., [7] л. табл. : табл.; Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. — СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 2 : Лифляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Минквиц]. — 1853. — [6], 636, 16 с., [25] л. табл. : табл.; Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. — СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 3 : Эстляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Минквиц]. — 1852. — [6], 370, 61 с., [41] л. табл. : табл.

⁴ Статистические таблицы Российской империи / сост. И изд. По распоряжению Министра внутр. Дел Стат. Отд. Центр. Стат. Ком. — СПб. : Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. Дел, 1858-1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год / ред. А. Бушена ; предисл. А. Тройницкий. — 1863. — X, 330 с. : табл., 1 л. К.

викривали недоліки існуючих демографічних підрахунків, акцентуючи увагу на недостовірності та помилковості поданої в них інформації. Логічним умовиводом з такої ситуації, що склалася в російській статистиці середини XIX ст., стала констатація факту необхідності розробки нових методик обліку населення. Окрім цього, автори даної праці ствердили потребу зміни підходу до статистики взагалі: визнавалася нагальною потреба переорієнтації її функцій з суто фіскальних задач на вирішення значно ширшого спектру проблем, зокрема і соціально-політичних. Наслідком цього стала, зокрема, увага до конфесійної структури населення. Водночас об'єктивна нестача релевантних джерел, на основі яких можна було б здійснювати підрахунки в ті часи, не могла не позначитися на якості та достовірності “Статистичних таблиць Російської імперії”.

Важливою також була ціла низка джерел, пов'язана з підготовкою, проведенням та результатами першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р.

Центральне місце в нашому дослідженні посідають, власне, три томи результатів даного перепису, присвячені кожній з Остзейських губерній¹. На відміну від згаданих вище статистичних праць, в яких почасти фокус уваги авторів зміщувався на питання фізичної та економічної географії, матеріали, отримані в ході перепису 1897 р. цілком були присвячені проблемам демографії, а саме висвітлювали такі аспекти: кількість населення, статевий, віковий та професійний розподіл, конфесійний та етнічний склад, рівень грамотності, місця проживання тощо.

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 21: Лифляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – [6], XVI, 229 с.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 19: Курляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – [4], XVIII, 233 с.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 49: Эстляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – [4], XVIII, 125 с.

Інформація про підготовку проєкту перепису 1897 р., дискусії довкола нього, його організаційні основи та цілі містяться в “Положенні про перший загальний перепис населення Російської імперії”¹ та у виданні “Временник Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ”².

Проблемні та уточнюючі аспекти процесу перепису та укладання його результатів були описані, зокрема, у загальному зведенні результатів розробки перепису³.

Слід водночас зазначити, що системи обліку населення, якими послуговувалися в Російській імперії, природно, мали об’єктивні недоліки та помилки, які будуть більше детально висвітлені в роботі на конкретних прикладах.

Доречно згадати також і низку актових джерел, а саме комплекс законодавчих актів Російської імперії XVIII-XIX ст., що визначали обмеження, права та обов'язки єврейського населення Російської імперії⁴. Деякі відомості про юридичний статус єврейського населення країни наприкінці XIX ст. можна отримати з кодексу законів з питань міського самоуправління – Городового положення 1892 р.⁵. Окремо варто згадати працю “Керівництво до російських законів про євреїв”⁶, автор якої, окрім узагальнення законодавчих документів, які стосувалися єврейського населення, розглядає також проблеми неоднозначності їх трактувань та досліджує практику їх застосування. Безперечно, дані джерела дали змогу сформуванню більш точне та

¹ Высочайше утвержденное 5-го июня 1895 года Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи. – Санкт-Петербург : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1895. – [2], 3, 18 с.

² Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел / Россия. Центр. Стат. Ком. – СПб., 1888-1903. №. 16 : Очерк развития вопроса о всеобщей народной переписи в России. – 1890. – 160 с. Разд. Паг. : табл.

³ Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года : I-II. [Т.] 2. – Санкт-Петербург : паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. – [6], LX, 417 с. / Россия. Центр. Стат. Ком. – СПб., 1888-1903. №. 16 : Очерк развития вопроса о всеобщей народной переписи в России. – 1890. – 160 с. Разд. Паг. : табл.

⁴ Левада В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 г.: Извлечение из полных собраний законов Российской империи / Сост., изд.: В.О. Леванда. – С.-Пб.: Тип. К.В. Трубникова, 1874. – 1184 с.

⁵ Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями / Сост. С. Г. Щегловитов. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. — 736 с.

⁶ Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. СПб.: 1914- 652 с.

детальне уявлення про положення остзейських євреїв, систему взаємовідносин держави з ними через нормативно-правові акти. Спираючись, зокрема, на ці відомості, ми відкрили нові шляхи для інтерпретації досліджуваних нами статистичних показників у більш широких конкретних історичних контекстах, в межах яких функціонували єврейські спільноти.

Зазначені вище актові джерела також містять свідчення про наявність безпосередньо на остзейських територіях помітної кількості юдеїв, що перебували там незаконно та, відповідно, могли уникати фіксації у статистичних матеріалах. Таким чином, в досліджуваних нами матеріалах, з огляду на це, не могло бути в повній мірі враховано цю категорію юдейського населення. Тож статистичні дані слугують тут для виявлення загальних тенденцій у розселенні юдейських підданих.

Отже, в нашій джерельній базі зосереджено доволі широкий спектр статистичних та актових джерел, в яких зафіксовано різні аспекти процесів обліку єврейського населення імперії, а також юридичні передумови, які тим чи іншим чином впливали на дані процеси. З огляду на це, наша джерельна база має відносно високий інформаційний потенціал для вирішення сформульованих нами проблем. Водночас слід усвідомлювати, що ті методи збору даних, якими послуговувалися при створенні цих статистичних матеріалів, мали свої вади, що спричиняли ненадійність результатів.

Методологічні засади праці ґрунтуються на принципах історизму та системності.

Були застосовані як загальнонаукові, так і конкретно-історичні методи. До першої групи відносяться методи аналізу, синтезу, аналогії, порівняння, індукції та дедукції, до другої – ретроспективний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-генетичний.

З галузі історичної демографії було запозичено методи, що дозволяють встановити типи та режими відтворення населення, актуальні для демографічних

ситуацій минулого. До таких належить побудова та здійснення порівняльного аналізу статево-вікових пірамід різних груп населення за демографічними статистичними показниками.

В нашому дослідженні ми також спиралися на підходи “історії понять”, сформульовані Р. Козеллеком¹. Історія понять за його визначенням – напрям, метою якого є вивчення як розвитку термінології, так і побутування понять в горизонтальному зрізі, конкретних соціо-політичних контекстах. З цієї точки зору, для дослідження кожного поняття принципово важливим постає поєднання двох аспектів – синхронічного та діахронічного, тобто необхідністю є і його розгляд в конкретному історичному періоді, і його розвиток та зміну в часі, зокрема, набуття нових лексичних значень². Це відкрило додаткові можливості для аналізу специфічної термінології, яка використовувалася укладачами в статистичних матеріалах Російської імперії XIX ст., та її еволюції і трансформації.

Використані у даному дослідженні джерела вже введені до наукового обігу. Попри це, їх інформаційний потенціал все ще залишається доволі високим, а фахових досліджень, присвячених єврейському населенню Остзейських губерній, вкрай мало. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що на основі широкої джерельної бази було здійснено комплексний аналіз процесів обліку єврейського населення Остзейських губерній. Зокрема, в нашому дослідженні:

- була зроблена перша спроба в межах даної проблематики проаналізувати положення євреїв Балтійського краю Російської імперії крізь призму статистичних даних, що збиралися та публікувалися протягом XIX ст.

- було доповнено дані про еволюцію та багатозначність поняття “євреї” у XIX ст. завдяки аналізу контексту його використання у досліджуваних статистичних матеріалах.

¹ Козеллек Райнгарт. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек ; пер. В. Швед. - К. : Дух і літера, 2005. - 380 с.

² Гнатюк Я. С. Аналіз історико-філософського дискурсу засобами історії філософських понять / Я. С. Гнатюк // Гілея: науковий вісник. – 2019. – Вип. 144 (5). – С. 10-13.

-завдяки застосуванню статистичних методів у роботі уточнено причини, які визначали локальну специфіку та відмінності єврейських спільнот відносно загального населення Остзейських губерній.

Робота отримала **апробацію** в межах участі у міжнародній науковій конференції “XXVI Сходознавчі читання А. Кримського”, 77-й Міжнародній конференції молодих вчених "Каразінські читання", I туру Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з галузей знань і спеціальностей, а також виступу на засіданні студентського наукового гуртка історії Східної Європи. Деякі результати дослідження були представлені у наступних публікаціях: “XXVI Сходознавчі читання А. Кримського : матеріали міжнародної наукової конференції, 30 листопада 2023 р.”, “Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 77-ї Міжнародної наукової конференції”¹.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

¹ Лаврик Д. О., Єремєєв П. В. Євреї Остзейських губерній у статистичних матеріалах Російської імперії XIX ст. // XXVI Сходознавчі читання А. Кримського : матеріали міжнародної наукової конференції, 30 листопада 2023 р. – Київ : Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. – С. 293-296.; Лаврик Д. О. Чисельність та статеві-вікові характеристики єврейського населення Остзейських губерній у XIX ст. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 77-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2024 р.). — Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 50-52.

РОЗДІЛ 1. ТЕРМІНИ «ЄВРЕЙ», «ЮДЕЙ» ТА «КАРАЇМ» У СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ ЩОДО ОСТЗЕЙСЬКИХ ГУБЕРНІЙ. СПЕЦИФІКА ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

Визначення понять є однією з ключових проблем роботи, без врахування якої було б неможливе дотримання принципу історизму. Центральне значення мало саме дослідження понять “єврей”, “юдей” та “караїм”. В Російській імперії XIX ст. зміст, який закладався в ці слова, був, звісно, відмінний від того, яким вони наділяються сьогодні. Щоб дослідити дане питання, варто перш за все визначити, які принципи класифікації населення використовувалися в державі того періоду. Звісно, модерна концепція “нації” на той момент ще не сформувалася, ба більше, складно уявити, щоб цим концептом послуговувалася імперська держава в статистичних матеріалах, які створювалися під її егідою – подібний термін в них майже не використовувався. Натомість можна прослідкувати, що деякого поширення набувають категорії “плем’я”, “народність”, що повсюдно зустрічаються в досліджуваних нами матеріалах: “Етнографічному атласі Європейської Росії” П. І. Кеппена, “Военно-статистичному огляді Російської імперії” та в матеріалах загального перепису населення Російської імперії у 1897 р.¹. Маючи здебільшого ідентичний зміст, ці поняття, очевидно, були покликані вказати саме на етнічну приналежність індивіда. Однак, оцінюючи їх місце та роль в контексті безпосередньо означених праць, можемо констатувати, що класифікація населення саме на основі різного

¹ Этнографический атлас Европейской России, составленный Петром Кеппеном. 1848 г. – СПб. – 82 л.: 77 л. карт; Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. - СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1848-1858. Т. 3, ч. 1 : Санкт-Петербургская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Жуковский]. - 1851. – С. 289-290.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: 37: С.-Петербургская губерния губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, – 1901. – С. 88-89.

роду етнічних критеріїв посідає другорядне місце, має незрівнянно менше значення, аніж конфесійний розподіл населення.

На тлі спорадичного використання термінів на позначення етнічності викристалізовується головуюча роль категорії віросповідання. Той факт, що в Російській імперії центральне значення для держави мала саме релігійна приналежність людини, підтверджується, зокрема, ступенем її впливу на відносини рівня “індивід-держава”. Дійсно, юдеї – соціальна група, яка відрізнялася від превалюючого в імперії російського православного населення як етнічністю, так і конфесійною приналежністю, – мали в Російській імперії доволі значні законодавчі обмеження, ступінь обтяжливості яких змінювалася в залежності від вектору імперської політики в різні періоди. Однак, зрікаючись юдаїзму та приймаючи православну християнську віру євреї позбавлявся свого попереднього юридичного статусу, зрівнювався в правах з іншим православним населенням. Характерним є те, що “вихрест” в реаліях XIX ст. взагалі не був євреєм: ще в 1830-х рр. імператор Микола I, що був найбільш затятим прихильником християнізації єврейського населення країни, наказував “не вважати євреями”¹ тих юдеїв, що хрестилися в православну віру.

Активізація християнізації юдеїв, ініційована Миколою I, часто носила радикальний характер іноді доходючи навіть до застосування насильницьких методів². Без сумніву, методи прямого тиску давали свої результати, однак нерідко це призводило до виникнення прошарку свого роду “нещирих” вихрестів. Так, існують свідчення про практику повернення вихрестів з нав’язаного православ’я в юдаїзм за першої сприятливої нагоди³. Однак навіть після миколаївської епохи цей процес залишався доволі складним, легальних

¹ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – С. 127.

² Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – С. 67; 118-135.

³ История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Том 2. – М.: Мосты культуры / Гешарим, 2017. – С. 76.

механізмів виходу з православного сповідання не існувало¹. Тому існувала група вихрестів, що відчували потребу повернення до юдаїзму, але не могли наважитися на це. Таким чином, деякі особи фактично відчуваючи свій зв'язок з єврейством та общиною все одно не могли бути зараховані до категорії “євреї” в статистичних матеріалах, адже були навернуті в іншу віру.

Політика Миколи I щодо вихрестів та використання слова “євреї” саме на позначення релігійної приналежності індивіда є доволі показовими в межах розглядуваної нами проблеми. Так, упорядковуючи знання про населення імперії, держава звертала увагу в першу чергу саме на критерій віросповідання, а не етнічного походження. Але у випадку з єврейським населенням обидва вони є повністю взаємозалежними, що спричиняє фактичну тотожність понять “євреї” та “юдей”. В розглянутих нами статистичних матеріалах відмінності між ними знівельовані повністю, тобто вони є фактично взаємозамінними.

Без сумніву, як зазначено вище, в уявленні російської еліти про євреїв аспект “етнічності” також підкреслювався. Як зазначає А. Харченко, вони розглядалися як “східна раса” через призму орієнталістського дискурсу². До того ж, в “Етнографічному атласі Європейської Росії”³ П. І. Кеппена ми можемо бачити, що “євреї” розглядаються саме як етнічна спільнота: в таблиці “Про іногородців, які мешкають у Європейській Росії” вони розміщуються посеред інших народів – вірменів, шведів, сербів тощо, – а не релігійних спільнот.

Попри це, можна визнати справедливими міркування Дж. Кліра про те, що протягом XIX ст. першочергове значення в ідентифікації єврея надавалося саме конфесійному фактору – маркером єврейства виступала юдейська релігія⁴.

¹ Амчиславский В. Л. Еврейские «солдаты-вероотступники» и православное духовенство (1860-1870-е гг.) // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). 2010, N 3, С. 32.

² Харченко А. В. Колоніальний проєкт імперії: держава Романових та її єврейські піддані // Інтермарум: історія, політика, культура. 2023. Вип. 13. С. 55.

³ Этнографический атлас Европейской России, составленный Петром Кеппеном. — 1848 г. — СПб. — 82 л.: 77 л. карт.

⁴ История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Том 2. — М.: Мосты культуры / Гешарим, 2017. — С. 26.

Фактично держава та загалом суспільство імперії послуговувалося формулою “хто не юдей, той не єврей”. Звісно, подібна модель не була новацією російського чиновницького апарату, а являла собою запозичення усталених в єврейських традиційних спільнотах уявлень. Дійсно, для єврейського населення Східної Європи досліджуваного періоду характерним є описаний спосіб ідентифікації індивіда: у поняття “єврейство” вони закладали саме ідею про приналежність до юдаїзму¹. Подібний принцип найяскравіше прослідковується у “Военно-статистическому огляді Російської імперії”. Це джерело, доволі об’ємне за своїм характером, містило широкий перелік статистичних даних, серед яких в межах опису однієї губернії зустрічалася інформація як про “народності” та “племена”, так і про поділ населення за віросповіданням². Звісно, їх зміст був не ідентичним, адже умовний німець, ест чи швед міг бути лютеранином, римо-католиком, православним тощо. Водночас у випадку з євреями склалася цілком унікальна практика: поняття “єврей”, яке мало як релігійне, так і етнічне забарвлення, використовується в обох типах таблиць – по народності та по віросповіданню, – а їх кількість в цих таблицях, на відміну від інших народів, завжди ідентична, тобто число “євреїв” по народності завжди дорівнює числу “євреїв” по вірі (юдеїв). Навіть сам факт того, що в контексті упорядкування статистичних даних про конфесійний розподіл поняття “юдей” місцями було просто витіснене поняттям “єврей”, свідчить про їх нерозривність. Натомість, ті юдеї, що перейшли в православну віру як наслідок з вищеописаного механізму, очевидно, не рахувалися “євреями”, що цілком відповідає згаданому раніше наказу Миколи I. До якої саме “народності” записувалися вихрести в результаті подібної казусної ситуації – невідомо. Вірогідно, така проблема взагалі не була

¹ История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Том 2. – М.: Мосты культуры / Гешарим, 2017. – С. 265-266.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 13, ч. 3 : Курская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. На месте, сост. Дуброво и Рельи]. – 1850. – табл. №12-13.

пріоритетною в Російській імперії XIX ст. саме через те, що державний апарат етнічним походженням індивіда цікавився незрівнянно менше, аніж його віросповіданням.

У “Статистичних таблицях Російської імперії” поняття “євреї” також вживається на позначення релігійної приналежності до юдаїзму. Деяку контрверсійність в дане питання вносить факт окремого використання термінів “юдей” та “євреї” в матеріалах Першого загального перепису 1897 р.: перший використовувався на позначення саме конфесії, тоді як другий – “народності”. Втім, цей приклад є нерепрезентативним саме з огляду на те, який сенс вкладали укладачі матеріалів в термін “народність”, що буде більш детально висвітлено нижче.

Ш. Штампфер окреслює проблему, що ставала дедалі актуальнішою у XIX ст. – зростання кількості тих, хто ідентифікував себе євреєм, не будучи ним з традиційної точки зору (тобто по віросповіданню)¹. Дійсно, подібні випадки були природним наслідком як процесів секуляризації, так і часткових успіхів держави у асиміляції єврейського населення шляхом його християнізації. Попри це, перехід в православну віри не завжди супроводжувався пориванням особистих зв'язків з громадою та членами родини та з єврейським життям загалом. Оцінити масштаби подібного явища доволі непросто. Перш за все це зумовлено тим, що єврейство в Російській імперії здебільшого не мислилося поза конфесійною складовою. Як наслідок, влада, яка, провадячи облік населення, прагнула до певної уніфікації, не виокремлювала таку групу населення у окрему категорію, послуговуючись для обчислення єврейського населення описаними вище принципами.

Отже, в очах влади в Російській імперії протягом всього XIX ст. поняття “євреї” вживалося саме з релігійними конотаціями, фактично слугуючи

¹ История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Том 2. – М.: Мосты культуры / Гешарим, 2017. – С. 266.

замінником для поняття “юдей”. Сміслової різниці між ними не було, як і чіткого розмежування щодо їх вжитку.

Дещо складніше визначити, як змінювалося значення поняття “караїм”. Бачення цього питання не було одностайним і зазнавало деяких змін в означений період, що втілювалися в правових нормах, а також відображалось безпосередньо в статистичних матеріалах. Слід, втім, вказати, що ці зміни не носили докорінного характеру, адже ще на початку ХХ ст. в Російській імперії зберігався традиційний погляд на караїзм як на одне з відгалужень юдаїзму, де караїми стояли поряд з “євреями-талмудистам”, “євреями-раввіністами”. Традиція представлення караїмів як юдейської (єврейської) секти прослідковується в джерелах щонайменше з ХVІІ ст. як в повідомленнях османських, так і західноєвропейських мандрівників. Подібна ідентифікація цієї етнічно-конфесійної групи зрештою була найбільш поширеною і в Російській імперії¹. Караїмськими общинами, втім, подібна тенденція сприймалася вкрай негативно з огляду на те, що в умовах російського законодавства, яке явно містило широкі обмеження єврейського населення, відокремлення себе на рівні назви мало вирішальне значення для їх соціально-економічного становища. До прикладу, Г. В. Греков у своїх подорожніх записках, що стосуються 1820 р., щодо караїмів зазначав наступне: “... нічим не можна більше засмутити їх, як назвавши жидами”². Ба більше, караїми прагнули задекларувати свою самотність на офіційному рівні, прохаючи у зверненні до імператора Олександра І не рахувати їх “разом” з євреями-раввіністами³. Можна зробити висновок, що для

¹ Беляя, И.Н., Белый, О.Б. К вопросу о названии и самоназвании восточно-европейских караимов (крымская этнографическая группа) в XIII – начале XIX в. / И.Н. Беляя, О.Б. Белый // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: Сб. научн. тр. — 1996. — Вып. V. — С. 272-274.

² Гераков Г. В. Продолжение путевых записок по многим российским губерниям 1820-начала 1821-го, / статского советника Гавриила Геракова. — Петроград : в типографии Н. Греча, 1830. — С. 28.

³ Беляя, И.Н., Белый, О.Б. К вопросу о названии и самоназвании восточно-европейских караимов (крымская этнографическая группа) в XIII – начале XIX в. / И.Н. Беляя, О.Б. Белый // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: Сб. научн. тр. — 1996. — Вып. V. — С. 278.

караїмського населення питання власної етнічної ідентичності з кінця XVIII ст. загострилося.

Активна діяльність караїмських спільнот, спрямована на відмежування від ортодоксальних євреїв, дозволила досягти головної цілей визнання їх особливого юридичного статусу. На рівні правового становища відмінності між “євреєм” та “караїмом” були більш ніж помітні, адже почали оформлюватися ще з кінця XVIII ст.¹. Цей процес був продовжений вже у XIX ст., яке позначилося активізацією боротьби караїмів за оформлення їх громадянсько-правового статусу, а також за визнання їх етноконфесійної ідентичності, окремішності від євреїв. Докорінна відмінність між правовим положенням євреїв та караїмів найкраще ілюструється тим фактом, що 1852 р. російська влада скасувала “межу осілості” для караїмів. Показово, втім, в межах досліджуваної нами проблеми, що відповідне положення носило назву “Про дозвіл Євреям Караїмам вільно приїжджати до столиць та інших внутрішніх міст імперії”². Дійсно, попри очевидне розмежування у законодавчій площині, все ж і на початку XX ст. в Російській імперії караїми уявлялись у невідривному зв’язку від інших юдеїв, залишався актуальним етнонім “єврей-караїм”. Юрист М. І. Миш у праці “Керівництво до російських законів про євреїв” стверджує наступне: “Караїмство, як відомо – єврейська секта... Особливо пощастило у нас караїмам, яких закон відрізняє від євреїв”³.

Тобто непоширення на караїмське населення низки заборон, що діяли для єврейського населення, зовсім не означало їх відокремлення від євреїв загалом. М. Гамал пояснює цей парадокс тим, що в уявленні російського законодавства, як і в суспільній думці загалом, “єврейське питання” перш за все полягало у

¹ История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Том 2. – М.: Мосты культуры / Гешарим, 2017. – С. 210.

² Статистика караимского населения Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. / Д.А. Прохоров // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: Зб. Наук. Пр. – 2011. – Вип. XVII. – С. 644-645.

³ Миш М.И. Руководство к русским законам о евреях. СПб.: 1914- 652 с.

проблемі Талмуду – “корінні зла” юдаїзму¹. Караїмізм, який відкидав Талмуд, таким чином міг розраховувати на більш лояльне ставлення з боку влади, що оформлювалося у відповідних законодавчих положеннях, залишаючись, втім, юдейською сектою. Подібне припущення цілком підтверджується позицією Комітету по облаштуванню євреїв, який у 1855 р. наступним чином обґрунтовував непоширення на караїмів, що здобувають вчені та медичні ступені, обмежень, що накладаються “взагалі на євреїв”: “Комітет міркував, що всі вжиті досі заходи обмежень стосувалися лише євреїв-раввіністів, але аж ніяк не караїмів, які не належали до єврейського населення і, не поділяючи з ними талмудичних помилок, дотримуються вчення Старого Завіту, і яких Уряд завжди відрізняв від євреїв по відомим їхнім правилам та працьовитості”².

Якщо розглянути це питання крізь призму власне статистичних праць, можемо побачити, як еволюціонували уявлення про караїмів. П. І. Кеппен, який поміщав євреїв в переліку інших етнічних груп, поділяв їх на “талмудистів” та “караїмів”, фактично виокремлюючи їх в дві своєрідні етно-конфесійні групи³. Дещо інакшою була ситуація з “Военно-статистичному огляді Російської імперії” – окремі томи, з яких він складався, не мали повністю універсальної форми, тож укладачі визначали (свідомо чи ні) статус караїмів на свій розсуд: в деяких випадках караїми не відокремлюються від євреїв, іноді ж – навпаки, статистика щодо кількості “євреїв” та “караїмів” подається окремо⁴. До прикладу, у 7 томі “Военно-статистичного огляду Російської імперії”, присвяченому

¹ История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Том 2. – М.: Мосты культуры / Гешарим, 2017. – С. 212.

² Фиркович, Заря Абрамович. Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов / Изд. З. А. Фирковича. – СПб., : Лештуковская паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1890. . С. 164-165.

³ Этнографический атлас Европейской России, составленный Петром Кеппеном. — 1848 г. — СПб. — 82 л.: 77 л. карт

⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 11, ч. 1 : Херсонская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. На месте, сост. Рогалев и др.]. – 1849. – табл. №7.

Остзейським губерніям, караїми взагалі не згадуються. Вірогідно, це було наслідком того, що караїми в Балтії в цей період були радше одиничним виключенням (в Ліфляндії та Естляндії навіть число євреїв було доволі низьким), тож укладачі не вважали за необхідне приділяти їм окрему увагу. Скоріш за все, тут окремих караїмів приписували до євреїв, не зауважуючи про це. “Статистичні таблиці Російської імперії” створювалися вже після рішення про дозвіл проживання караїмів за “межею осілости”. Однак, попри те, що юридичне становище караїмів на цей момент вже цілком помітно відрізняло їх від євреїв, в статистичних матеріалах ці відмінності не знаходили повного відображення. Так, в “Статистичних таблицях Російської імперії” подана спільна кількість цих двох груп населення під заголовком “Євреї і Караїми”, тобто неможливо дізнатися їх точну чисельність окремо один від одного¹. Це є доволі прозорим свідченням того, що в 1850-х рр. караїми загалом все ще розглядалися невіддільно від євреїв попри задекларовані законодавчими актами відмінності. Помітне зрушення в цьому питанні можна помітити вже в матеріалах перепису 1897 р., де в статистиці щодо конфесійного розподілу використовуються саме поняття “юдей” та “караїм”, які тут вже постають формально не пов’язаними та цілком відокремленими один від одного. Очевидно, подібні трансформації у представленні караїмів була закономірним наслідком тривалого процесу їх емансипації, що формувала та окреслювала їх ідентичність як окремої етно-конфесійної спільноти.

Резюмуючи, можна констатувати, що протягом ХІХ ст. в Російській імперії зберігалась певна невизначеність щодо поняття “євреї”, яке одночасно могли розглядати і як “плем’я” чи “народність”, і як релігійну групу. Але незважаючи на це головну і визначальну роль в ідентифікації єврея продовжувало грати саме

¹ Статистические таблицы Российской империи / сост. И изд. По распоряжению Министра внутрен. Дел Стат. Отд. Центр. Стат. Ком. – СПб. : Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. Дел, 1858-1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год / ред. А. Бушена ; предисл. А. Тройницкий. – 1863. – С. 225

його юдейське віросповідання. На користь цього твердження свідчить той факт, що єдиним шляхом перестати бути “євреєм” в очах закону залишався перехід в християнську віру. Звісно, сам цей акт не завжди означав для індивіда втрату єврейської ідентичності та повний розрив зв’язків з єврейською общиною. Але на офіційному рівні він позбавлявся правових обмежень, а в статистиці більше не враховувався як єврей. Отже, хоча в повсякденному житті XIX ст. поняття “єврей” могло набувати різних значень залежно від контексту, в офіційній статистиці його тлумачення було однозначним: “єврей” – це юдей за віросповіданням.

Проблема караїмізму також робила свій внесок у загальну невизначеність понять. Закон доволі чітко розрізняв євреїв та караїмів, чим останні доволі успішно користувалися. Однак одночасно в Російській імперії XIX ст. панував погляд на караїмізм як юдейську секту. Оскільки маркером “єврейства” залишалася саме релігійна приналежність, такі уявлення створювали підстави для того, щоб зараховувати караїмів до числа євреїв в статистичних матеріалах. Подолати цю проблему вдалося лише ближче до кінця XIX ст., коли в статистичних матеріалах караїми починають позиціонувати як окрему від юдеїв релігійну групу.

Проблема взаємовідносин російської влади з євреями постала в повний зріст наприкінці XVIII ст. в результаті третього поділу Речі Посполитої, який ознаменував появу численного юдейського населення на західних околицях імперії. Головним наслідком цього, стало встановлення смуги єврейської осілості, що визначала особливі умови перебування євреїв на території держави і прямо впливала на специфіку їх розселення та підрахунку. Процес її створення був не одномоментним і багатоетапним, а влада, провадячи його, переслідувала мету не допустити юдеїв до проживання у внутрішніх губерніях імперії, зосереджуючи їх переважно у південно-західних регіонах. Межа осілості

проіснувала до кінця імперії Романових, хоча в XIX ст. політика щодо правил проживання єврейських підданих регулювалася та зазнавала змін, адже не залишалась постійною і стратегія влади щодо вирішення “єврейського питання”, модель її взаємовідносин з єврейськими підданими¹. Зокрема, цю еволюцію можна прослідкувати і на прикладі територій Балтійського краю.

Так, всі Остзейські губернії знаходились поза початково встановленими у 1791 р. кордонами смуги постійної єврейської осілості. Втім, формально проголошуючи створення компактних територій проживання євреїв, влада ігнорувала фактичний стан справ – наявність доволі значної їх спільноти на остзейських землях, переважно в окремих регіонах Ліфляндії та Курляндії. Власне, проблема курляндських євреїв гостро постала у 1799 р.: у доповіді Сенату від 14 березня була докладно описана проблема їх фінансового контролю, для владнання якої, серед іншого, було запропоновано дозволити юдеям проживання в Курляндії “з поваги до довготривалого... там їхнього проживання”².

Важливим в контексті регулювання правил розселення юдеїв в Балтії став 1835 р., в якому було видано “Положення про євреїв”, де, зокрема, уточнено надане їм раніше право селитися в Курляндській губернії: постійне проживання дозволялося лиш тим юдеям, що на момент затвердження положення були записані в ревізії разом з їх сім’ями, натомість на переселення сюди євреїв з інших губерній було накладено заборону³. Очевидно, укладаючи це рішення, влада мала на меті знівелювати створену у 1799 р. бюрократичну лазівку: тоді проживання євреїв в Курляндії імператор та Сенат дозволили з огляду на

¹ Kharchenko, Artem. The Jewish Community and Russian Authorities. New Europe College. Yearbook. 2021. P. 51-53.

² Левада В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 г.: Извлечение из полных собраний законов Российской империи / Сост., изд.: В.О. Леванда. – С.-Пб.: Тип. К.В. Трубникова, 1874. – С. 46-50.

³ Левада В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 г.: Извлечение из полных собраний законов Российской империи / Сост., изд.: В.О. Леванда. – С.-Пб.: Тип. К.В. Трубникова, 1874. – С. 360.

аргумент про наявність тут вже існуючої місцевої єврейської спільноти, однак такий дозвіл фактично відкривав шлях для поселення тут євреїв з інших регіонів. Це підтверджував, зокрема, генерал-губернатор Філіп Паулуччі у своїй доповіді 1829 р. щодо заходів по зменшенню кількості євреїв в Ліфляндії та Курляндії¹. Фіксація ж за результатами ревізії ж перешкоджала цьому, адже чітко визначала коло тих, хто наділявся відповідним правом.

Водночас, “Положенням про євреїв” на аналогічних умовах було дозволено постійне проживання юдеїв в м. Рига та посаді Шлок, що входили до складу Ліфляндської губернії².

В Естляндській губернії, на відміну від Ліфляндської, постійне проживання євреїв не було дозволено навіть частково. Водночас це, звісно, не виключало можливості їх тимчасового перебування там, підставою для якого були справи щодо торгівлі, набуття спадщини тощо.

Ці обмеження щодо постійного проживання євреїв загалом в Остзейських губерніях залишались актуальною майже без змін до кінця XIX ст.³

Отже, після 1835 р. сувора політика щодо внутрішньої міграції юдейського населення на території Остзейських губерній стримувала темпи його кількісного зростання тут, яке тепер було можливим лише за рахунок природного приросту (звісно, якщо не брати до уваги незаконну міграцію).

Однак кінець 1850-х рр. позначився зміною векторів у колоніальному проєкті імперії щодо єврейських підданих, який відтепер був переформатований під задачі їхньої асиміляції та інтеграції⁴. Щоб стимулювати їх до цього,

¹ Левада В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 г.: Извлечение из полных собраний законов Российской империи / Сост., изд.: В.О. Леванда. – С.-Пб.: Тип. К.В. Трубникова, 1874. – С. 241-244.

² Левада В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 г.: Извлечение из полных собраний законов Российской империи / Сост., изд.: В.О. Леванда. – С.-Пб.: Тип. К.В. Трубникова, 1874. – С. 360.

³ Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. СПб.: 1914 – С. 277.

⁴ Kharchenko, Artem. The Jewish Community and Russian Authorities. New Europe College. Yearbook. 2021. P. 53.

доводилося вдатися до небачених раніше заходів – помітного розширення “дверей” у ті губернії, що лежали поза смугою осілості. Інструментом реалізації цього стала ціла низка нормативно-правових актів, що значно розширили перелік тих категорій єврейського населення, яким було відкрито шлях до проживання у “внутрішніх губерніях” імперії.

Так, попри діючі загальні обмеження для юдеїв, у 50-60-х рр. XIX ст. один за одним з’являлося багато законів, які регламентували постійне проживання поза смугою осілості окремих категорій юдеїв за купецьким, освітнім, ремісничим, торговим, військовим та іншими цензами.

Під категорію тих, кому надалася подібна можливість, підпадали євреї-купці першої гільдії, що було закріплено в утвердженні від 16 березня 1859 р.¹ Вони отримували право не лише жити у “внутрішніх губерніях”, але й провадити там торгівлю.

Право повсюдного проживання в імперії з 1861 р. поширювалося також і на цілу низку юдеїв, що отримували чи мали відповідну освіту². Перелік галузей освіти та рівня кваліфікації, які підпадали під цей критерій, пізніше неодноразово доповнювався та розширювався, але здебільшого цей закон стосувався представників медичної сфери.

Економічними потребами було обумовлено допуск до територій поза смугою осілості євреїв-ремісників³. Закон від 28 червня 1865 р. “Про дозвіл євреям механікам, винокурам, пивоварам та взагалі майстрам та ремісникам проживати повсюдно в Імперії” давав можливість безстрокового проживання цим категоріям населення з членами їхніх родин з припискою “не виключаючи і губерній Остзейських”⁴. Правом на тимчасове – до 5 років – проживання

¹ Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. СПб.: 1914 – С. 167.

² Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. СПб.: 1914 – С. 187-202.

³ Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. СПб.: 1914 – С. 202-204.

⁴ Левада В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 г.: Извлечение из полных собраний законов Российской империи / Сост., изд.: В.О. Леванда. – С.-Пб.: Тип. К.В. Трубникова, 1874. – С. 1032-1034.

повсюдно в імперії могли скористатися і молоді євреї, що не належали до ремісничого стану, але проходили навчання у цій галузі і в разі успішного його завершення претендували вже на постійне перебування там.

Окремо стояло питання щодо євреїв-військових, адже після 1827 р. рекрутська повинність була поширена на юдейське населення. Звісно, діючі військові у складі збройних сил Російської імперії могли перебувати поза смугою осілості підпорядковуючись відповідним наказами. Подібна практика була характерною і для Остзейських губерній, що буде продемонстровано нижче. Втім, у 1860-х рр. постало питання про дозвіл на повсюдне проживання на території держави для відставних та безстроково-відпускних нижчих чинів юдейського віросповідання з членами їхніх родин, що й було реалізовано у 1867 р.¹

Ба більше, торкаючись питання незаконної внутрішньої міграції, до певної міри поширеної серед єврейського населення імперії, не можна не згадати також і про рекомендацію міністра внутрішніх справ від 3 квітня 1880 р., в якій він застерігав губернаторів від висилки з їхніх губерній тих євреїв, що не мають законного права проживання там, з огляду на те, що подібні дії можуть спричинити негативні економічні наслідки². Некоректне застосування даного циркуляру на місцях почасти поглиблювало проблему, що зрештою призвело до його скасування у 1893 р. Натомість було видано наказ “Про встановлення пільгового порядку виселення в межу єврейської осілості євреїв, які неправильно проживають поза цією смугою”. Прикметним в цьому наказі є те, що в ньому містилися особливі розпорядження щодо Ліфляндської та Курляндської губернії. Це, очевидно, вказує на гостроту проблеми нелегального проживання євреїв саме в Остзейських губерніях. За цим розпорядженням саме курляндські та ліфляндські євреї отримували спеціальну пільгу на тлі цього проекту по

¹ Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. СПб.: 1914 – С. 249-251.

² Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. СПб.: 1914 – С. 264-265.

загальному виселенню нелегальних юдеїв: ті з них, що поселилися тут до 3 квітня 1880 р., не були судимі, а також мали визначене заняття і заробіток або визнавалися корисними для місцевої торгівлі чи промисловості, могли претендувати на відтермінування їх виселення до розгляду в законодавчому порядку “загального питання про євреїв”¹.

Таким чином, доба правління Олександра II стала точкою біфуркації у відносинах держави та євреїв: якщо до цього вони будувалися з огляду на бажання відмежуватися від “ворогів Христа”, то наприкінці 1850-х рр. ця політика трансформується в проєкт злиття. Можна погодитися з думкою А. Харченка, який розглядає цей процес як двосторонній альянс, побудований на взаємовигідному обміні часткової асиміляції на емансипацію². Ці зусилля були значною мірою загальмовані на початку 1880-х рр. в світлі хвилі антиєврейського насильства та прийняття контрреформаційних заходів Олександром III, які торкнулися і юдеїв. Тож, аналізуючи динаміку зміни чисельності юдеїв в Остзейських губерніях на основі статистичних матеріалів, слід брати до уваги, як на це впливала саме кон’юнктура у відносинах російської влади з її єврейськими підданими. Статистичні показники єврейського населення на територіях Балтійського краю, таким чином, можуть слугувати наочною демонстрацією результатів політики держави щодо “єврейського питання”, зокрема і конкуруючих проєктів її взаємовідносин з юдеями.

¹ Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. СПб.: 1914 – С. 267-268.

² Kharchenko, Artem. The Jewish Community and Russian Authorities. New Europe College. Yearbook. 2021. P. 52-54.

РОЗДІЛ 2. ЄВРЕЇ ОСТЗЕЙСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У ВОЄННО-СТАТИСТИЧНИХ, ЕТНОГРАФІЧНИХ ОПИСАХ ТА СТАТИСТИЧНИХ ТАБЛИЦЯХ ХІХ СТОЛІТТЯ

Існує доволі багато джерел, в яких представлені статистичні показники кількості єврейського населення в Остзейських губерніях. На сьогодні опубліковано багато архівних матеріалів Державного історичного архіву Латвії, серед яких, зокрема, містяться ревізійні списки євреїв різних міст Курляндії та Ліфляндії за період з 1811 по 1858 рр.¹. Однак в цих матеріалах подано здебільшого фрагментарні дані, а перелік населених пунктів, свідчення про які опубліковані, є обмеженим. Це не дозволяє на основі даних джерел робити висновки щодо становища єврейського населення в масштабі всього Остзейського краю. Тож в нашому дослідженні увага зосереджена на матеріалах, які містять загальні статистичні показники щодо всього єврейського населення Курляндської, Ліфляндської та Естляндської губерній.

Перш ніж перейти до розгляду питання про конкретні статистичні показники єврейського населення Остзейських губерній варто зосередити увагу на проблемі збору даних для використовуваних нами статистичних джерел. Зокрема, центральне значення для дослідження мали наступні праці: “Етнографічний атлас Європейської Росії”, “Воєнно-статистичний огляд Російської імперії”, “Статистичні таблиці Російської імперії”.

Створюючи “Етнографічний атлас Європейської Росії” Петро Іванович Кеппен переслідував мету дослідити етнічний склад європейської частини імперії, вираховуючи кількість підданих-іногородців в кожній окремій губернії. До цієї категорії населення, звісно, належали і євреї з огляду на їх неросійське походження та особливий юридичний статус. Задля реалізації даної ідеї

¹ Rīgas ebreju kopienas locekļu 1857. un 1858. gada revīzijas saraksts (88. lieta). URL: <https://raduraksti.arhivi.lv/objects/1:5:24:1812:6701> (дата звернення: 25.03.2024).

дослідник залучав місцеві органи влади всіх поселень іногородців. Хоча означена праця створювалася в 1840-х рр., її результати базувалися на основі даних, отриманих під час 8-ї ревізії 1834 р. Ця інформація доповнювалася свідченнями, наданими представниками місцевої влади. До прикладу, вивчаючи безпосередньо Остзейські губернії, П. І. Кеппен користувався допомогою губернатора Естляндії, місцевого судді, віце-губернатора Курляндії¹ тощо.

Фактично праця П. І. Кеппена стала одним з перших та безпрецедентним за географією охоплення дослідженням, яке висвітлювало саме статистичні дані щодо етнічного складу населення Російської імперії. Попри це, варто розуміти, що подібна масштабна праця робилося з цілком прагматичною метою: “щоб з часом представити все, що відомо про розподіл поземельного володіння в Європейській Росії”². Зокрема і з цієї причини отримані вченим дані були фрагментарними, він не прагнув заглиблюватися у дослідження та порівняльний аналіз кількісних показників щодо іногородців. Так, зведені таблиці “Етнографічного атласу Європейської Росії” містять лише дані про чисельність іногородців, натомість інформація про чисельність інших етносів і про чисельність населення губерній взагалі відсутні. Це є одним з факторів, що обмежує інформаційний потенціал джерела.

Ще одним важливим статистичним джерелом середини XIX ст. є “Воєнно-статистичний огляд Російської імперії”, в 7-му томі якого містилася інформація про Курляндську, Ліфляндську та Естляндську губернії. За структурою “Воєнно-статистичний огляд Російської імперії” являв собою своєрідний звід, в якому висвітлювався актуальний стан справ в різних сферах життя губернії.

Матеріали “Воєнно-статистичного огляду Російської імперії” дають доволі мало простору для аналізу саме кількісних показників, що стосуються окремих

¹ Об этнографической карте Европейской России / [Соч.] Петра Кеппена. – 2-е изд. - Санкт-Петербург : Имп. Рус. Геогр. О-во, 1853. – С. 13.

² Об этнографической карте Европейской России / [Соч.] Петра Кеппена. – 2-е изд. - Санкт-Петербург : Имп. Рус. Геогр. О-во, 1853. – С. 3.

етнічних чи релігійних груп. Висвітлення свідчень про єврейську громаду порівняно з іншими є в деяких питаннях більш широким. Однак загальний спектр демографічної інформації, що демонструється в роботі, є вкрай обмеженим: відсутні відомості про вікову структуру, природний рух населення. Неможливо скласти уявлення і про професії та роди занять, в яких була зайнята найбільша кількість євреїв. Без сумніву, це зумовлено самою концепцією “Военно-статистического огляду Російської імперії”, який задумувався як звід різномірних даних: воєнно-топографічних, економічних, логістичних тощо. Демографічним проблемам приділялося порівняно мало уваги, а розглядалися вони перш за все в контексті військового потенціалу регіону. Тож характер тієї інформації про юдейське населення, що міститься в “Военно-статистического огляду Російської імперії”, визначався саме тим, що влада хотіла знати про своїх єврейських підданих. В даному випадку справа обмежувалася здебільшого суто їх підрахунком. Можемо зробити висновок, що на цьому етапі мотивація державного апарату полягала не стільки в дослідженні остзейських євреїв, скільки в контролі їх кількості. Дане припущення цілком підтверджується тим станом стурбованості щодо зростання кількості євреїв в Балтії, що був характерним для імперської влади починаючи з 1820-х рр.¹

Говорячи про методику збору даних та ступінь їх достовірності, слід розуміти, що інформація для “Военно-статистического огляду Російської імперії” отримувалася здебільшого традиційними методами. Офіцери Генерального штабу, які й були відповідальні за укладання цих праць, в питанні етно-конфесійного складу населення зазвичай спиралися на звіти місцевої влади – губернської та повітової – на представників якої вони часто прямо посилаються

¹ Левада В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 г.: Извлечение из полных собраний законов Российской империи / Сост., изд.: В.О. Леванда. – С.-Пб.: Тип. К.В. Трубникова, 1874. – С. 241.

у своєму тексті¹. Природно, що бюрократичні обмеження, особисті мотиви місцевої влади, застарілість та неактуальність окремих даних і банальні технічні помилки на кшталт хибодрука² негативно впливали на якість отриманої інформації.

Важливим був також і інший фактор: як в “Етнографічному атласі Європейської Росії”, так і в “Военно-статистичному огляді Російської імперії” дані про кількісний склад населення так чи інакше базувалися на результатах ревізій. Оскільки проведення ревізій було спричинено цілком конкретними фіскальними задачами, вони враховували саме податне населення. Тож в контексті цих двох джерел ми можемо говорити лише про приписне населення. Натомість дані про наявне населення віднайти в них не вдасться. Однак в другій половині XIX ст. інформація такого характеру починає викликати все більше інтересу з боку влади.

Дійсно, старі принципи обліку населення поступово зживали себе. До середини XIX ст. анахронічність ревізьких казок ставала дедалі очевиднішою. Для забезпечення податкового контролю була необхідною фіксація власне зареєстрованих жителів, тобто приписного населення, що, очевидно, не передбачало фіксації наявного населення в певній місцевості в конкретний період часу. Звісно, такий спосіб фіксації міг залишатися актуальним для виконання фіскальних цілей, на досягнення яких і були орієнтовані ревізії. Однак отримані за їх допомогою дані не давали простору для наукової обробки, усвідомлення об’єктивної соціальної картини імперії.

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 2 : Лифляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Минквиц]. -1853. – С. 264.

² Лейман И.И. К вопросу об истории создания Военно-статистического обозрения Российской империи / Жизнедеятельность человека на севере: история, историография и источники исследования (на материалах Республики Коми). Сборник статей. Сыктывкар, 2019. С. 30-33.

Єврейське населення Російської імперії завжди вирізнялося високою мобільністю. Так, ще наприкінці XVIII ст. в одному зі звітів губернського правління Курляндії була викладена проблема високої рухливості юдейського населення: з-поміж 4581 єврея чоловічої статі, зареєстрованого в губернії, значну частину під час процесу збору податків просто не вдалося знайти – дані були визнані помилковими. Справді, велика частина євреїв в Остзейських губерніях могла просто не мати постійного місця проживання. Питання про неможливість відслідкувати та врахувати все єврейське населення за допомогою наявних методів постало вже тоді. Ба більше, висока рухливість юдейського населення підживлювалася економічними та політичними процесами кінця 1850-х рр.

Це створювало ситуацію, коли було доволі важко відстежити та підрахувати населення, а отже і контролювати його. Так, юдеї могли користуватися цілком законними можливостями перебування поза межами територій їх компактного розселення, зокрема і в Балтії, але при цьому фактично залишатися непомітними в відповідних статистичних матеріалах. Іноді на основі таких статистичних даних могла скластися картина повної відсутності євреїв в губерніях, які не належать до смуги осілості, що, звісно, не відповідало реальності.

В цей період імперія прагне розширити та упорядкувати знання про своїх підданих. Реальна картина стану населення дозволила б набагато ефективніше коригувати свої політику. Ця проблема актуалізувалося і за рахунок "єврейського питання", адже, як було згадано в попередньому розділі, в цей період назріває поворот в політиці щодо єврейського населення, і процеси міграції в ньому займали важливе місце.

Відхід від традиційних форм обліку населення, спрямованих саме на визначення фіскальних обов'язків, свідчить, що в цей час в Російській імперії усвідомлюється потреба знати більше про населення. Водночас, як буде показано

нижче, перші спроби в даному напрямку були доволі обмеженими за своїм характером. На цьому етапі ще не була реалізована робота, в якій приділялася б належна увага отриманню статистичних даних про склад населення за широким списком критеріїв.

“Статистичні таблиці Російської імперії”, створені та видані під егідою Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, побачили світ на початку 1860-х рр. Вони стали однією з перших праць, де було апробовано нові методи підрахунку населення. Їх новаторство полягало в тому, що ревізії були замінені на більш досконалу систему адміністративно-поліцейського обліку, яка набагато більше відповідала потребам часу¹. Згідно з нею варто було встановлювати інформацію про наявне населення губернії, тобто таке, що перебуває на конкретній території в момент обліку. Це різко контрастувало з минулою системою, яка фокусувалася на приписному населенні. Звісно, отримання даних про наявне населення сприяло виконанню більш широкого переліку адміністративних завдань, тож нові методи обліку мали доволі очевидні переваги. Адміністративно-поліцейський облік міг знівелювати ті недоліки, що були наявні в ревізіях. Свідчення поліції традиційно показували вищі показники населення² за рахунок того, що від ревізій ухилялася певна частина тих, хто належав до податних станів.

Попри всі переваги нового способу фіксації населення, все ж цей підхід теж з об’єктивних причин не міг забезпечити високу достовірність даних. Усвідомлення застарілості ревізських методів і одночасна неготовність до проведення повноцінного одноденного перепису населення імперії робили “Статистичні таблиці Російської імперії” компромісним проміжним варіантом зі своїми вадами. Підрахунок населення для цієї праці здійснювався шляхом

¹ Кабузан. В. М. О достоверности учёта населения России (1858—1917 гг.) // Источниковедение отечественной истории, 1981 / АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 101.

² Миронов Б. Н. Новая историческая демография имперской России: аналитический обзор современной историографии (Ч. I) // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Серия 2. История. 2006. Вып. 4. С. 64.

математичного додавання народжених й іммігрантів та вирахування померлих і тих, хто виселився з того чи іншого населеного пункту. При цьому за основу для таких підрахунків бралися результати попередньої ревізії, на недоліках якої наголошували самі укладачі “Статистичних таблиць Російської імперії”¹. Звісно, комбінування різних джерел інформації мало на меті підвищити якість та перевірюваність отримуваної інформації. Так, губернські статистичні установи мушили подавати детальні відомості про кількість населення по станам та віросповіданням, які водночас перевірялися на основі списків інших установ, що мало унеможливити допущення умисних помилок². Однак навіть такі заходи не могли дати повного успіху: поставала проблема неможливості повного розмежування приписного та наявного населення, що, як наслідок, виливалося у подвійні записи: мігранти чи ті, хто тимчасово перебував у містах в ході адміністративного обліку могли бути пораховані двічі. Б. М. Миронов вказує, що такі розходження були неминучі, адже задача обліку наявного населення часто ставала непосильною для малограмотних поліцейських, які відповідали за це³. Отже, для “Статистичних таблиць Російської імперії” було характерне завищення показників про кількість населення⁴ через об’єктивну неможливість забезпечити високу достовірність результатів на основі наявних засобів підрахунку та через орієнтацію на ненадійну основну цифру (ревізьку). В цьому контексті промовистою була констатація Центрального статистичного комітету, висловлена наприкінці XIX ст.: «...існуючі в той час способи обліку населення...

¹ Статистические таблицы Российской империи / сост. И изд. По распоряжению Министра внутрен. Дел Стат. Отд. Центр. Стат. Ком. – СПб. : Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. Дел, 1858-1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год / ред. А. Бушена ; предисл. А. Тройницкий. – 1863. – С. 149-150.

² Статистические таблицы Российской империи / сост. И изд. По распоряжению Министра внутрен. Дел Стат. Отд. Центр. Стат. Ком. – СПб. : Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. Дел, 1858-1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год / ред. А. Бушена ; предисл. А. Тройницкий. – 1863. – С. 152.

³ Миронов Б. Н. Новая историческая демография имперской России: аналитический обзор современной историографии (Ч. 1) // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Серия 2. История. 2006. Вып. 4. С. 66.

⁴ Кабузан. В. М. О достоверности учёта населения России (1858—1917 гг.) // Источниковедение отечественной истории, 1981 / АН СССР, Ин-т истории СССР. — М.: Наука, 1982. — С. 105.

не давали точних відомостей про нього... і взагалі не представляли матеріалу для загального народочислення»¹.

За “Етнографічним атласом Європейської Росії” станом на 1834 р. в Курляндській губернії налічувалося 23 486 євреїв, в Ліфляндській – 532, у Естляндській – жодного². На жаль, в праці П. І. Кеппена не були наведені дані щодо загального населення кожної окремої губернії, адже дослідник ставив собі за мету зафіксувати саме кількість іногородців. З цієї причини вирахувати частку юдеїв не є можливим.

В “Военно-статистичному огляді Російської імперії” зафіксовані зміни в кількості єврейського населення, які однак були відносно незначними. Так, в Курляндії на 1848 р. було нараховано 20 918 осіб єврейського сповідання. Вони, таким чином, утворювали доволі вагому спільноту у губернії з загальним населенням у 498 859 осіб – частка євреїв складала 4,19%³. Оскільки більшість жителів губернії складали саме латиші, євреї поряд з німцями та поляками представляли три найбільші етнічні меншини. Часткові дані про освіту в Курляндії демонструють специфіку єврейської спільноти в цьому аспекті. Так, зазначається, що в містах і містечках губернії знаходиться 82 училища – 1 російське, 2 латиських, 79 німецьких, – де навчається сумарно 2454 учня. Єврейське ж населення має 145 приватних училищ, в яких навчається 1155 учнів⁴.

¹ Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел / Россия. Центр. Стат. Ком. – СПб., 1888-1903. №. 16 : Очерк развития вопроса о всеобщей народной переписи в России. – 1890. – С. 31.

² Этнографический атлас Европейской России, составленный Петром Кеппеном. — 1848 г. — СПб. — 82 л.: 77 л. карт

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 1 : Курляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Фон-Грандидиер]. – 1848. – табл. №3.

⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 1 : Курляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Фон-Грандидиер]. – 1848. – С. 43.

Статевий розподіл євреїв Курляндії за даними “Военно-статистичний огляд Російської імперії” демонструє незначне превалювання жіночого населення, однак таке співвідношення віддзеркалює тенденцію, характерну для всієї губернії загалом (див. додаток В).

Явною є вагома різниця у даних П. І. Кеппена та капітана Генерального штабу Фон-Грандієра – укладача частини “Военно-статистичний огляд Російської імперії”. Їх оцінки свідчать про те, що за період 1834-1848 р. в Курляндії кількість євреїв зменшилася на 2568 осіб (див. додаток А). Таке значне зменшення юдейського населення виглядає тим більш дивним, що за цей відрізок часу в єврейському житті регіону не відбувалося якихось пертурбацій, які могли б спричинити такі зміни. Ба більше, як згадувалося в попередньому розділі, Курляндія для євреїв була радше привабливим місцем для переїзду, що й змушувало їх шукати напівлегальні способи оселитися там. Тож масове добровільне переселення юдеїв з цього краю було маловірогідним.

Звісно, “Положення про євреїв” від 1835 р. передбачало виселення з губернії тих євреїв, що не були записані в ревізії 1834 р. Однак П. І. Кеппен наводив свої розрахунки саме на основі даної ревізії, тобто євреї у кількості 23 486 осіб – ті, хто на 1835 р. мали безумовне право на проживання в Курляндії. Тож зменшення цього числа у 1848 р. не було, очевидно, наслідком заходів з видворення.

1848 р. супроводжували і ті події, що сприяли скороченню населення внаслідок смертності – третя холерна пандемія. А. Г. Рашин стверджує, що холера в цей час була однієї з причин високої смертності і лише в 1848 р. в 50 губерніях Російської імперії її жертвами стали 668 012 осіб¹. Однак Курляндія знаходилася доволі далеко від головного осередку хвороби – південних губерній імперії. Тож доволі важко припускати, що лише серед курляндських юдеїв, які

¹ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 - 1913 гг.). Статистические очерки. М.: 1956 – С. 35.

були відносно малочисельною групою населення в губернії, був аж настільки високий рівень смертності, що призвів до скорочення їх кількості більш як на 2500 осіб в порівнянні з 1834 р.

Можна припустити, що такі дані могли бути результатом недосконалості та різнорідності джерел, які використовувалися укладачами “Военно-статистичного огляду Російської імперії”. Фон-Грандієр прямо не вказує, звідки він одержав свідчення про населення губернії, однак в 1848 р. це, найвірогідніше, міг бути звіт місцевого губернатора, адже чергова ревізія буде проведена лише двома роками пізніше (зокрема, саме на матеріали ревізії буде спиратись укладач частини “Военно-статистичного огляду Російської імперії”, присвяченої Ліфляндії). Губернатор Курляндської губернії натомість усвідомлював, що на євреїв в цьому краї імперська влада традиційно дивилася як на проблему¹. Така негативна позиція цілком могла слугувати мотивом для губернатора “недорахуватися” деякої кількості євреїв в його губернії, аби продемонструвати позитивну динаміку зменшення їх кількості.

Щодо Ліфляндської губернії, згідно з “Военно-статистичним оглядом Російської імперії” станом на 1850 р. там проживало 916 євреїв². Загальне ж населення губернії порівняно з Курляндією було значно більшим і становило 835 627 осіб³. Відповідно, частка юдейського населення в Ліфляндії була мізерною – 0,1%.

¹ Левада В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 г.: Извлечение из полных собраний законов Российской империи / Сост., изд.: В.О. Леванда. – С.-Пб.: Тип. К.В. Трубникова, 1874. – С. 241-244.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 2 : Лифляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Минквиц]. -1853. – С. 468.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 2 : Лифляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Минквиц]. -1853. – С. 264-270.

В статевій структурі єврейського населення губернії можемо спостерігати ситуацію, прямо протилежну тій, яка була характерною для Курляндії: кількісно тут переважаючою є саме чоловіча група. Натомість в загальному населенні губернії також мінімально превалює саме жіноча стаття (див. додаток В).

Як згадувалося в попередньому розділі, в Курляндії євреям було дозволено повсюдне проживання. Таблиці, вміщені в “Военно-статистическому огляді Російської імперії” демонструють, що юдеї розселялися по території даної губернії відносно рівномірно: майже в кожному з обер-гауптманств губернії їх кількість коливається в межах 3-4,5 тисяч осіб. Виключенням є лише Мітавське обер-гауптманство, в якому налічувалося 7712 євреїв¹.

В Лівонській губернії ситуація була іншою: 914 юдеїв проживали в місті Рига, яке, за виключенням посада Шлок, було єдиним місцем, де їм було дозволено проживання. На тлі цього цікавим є факт того, що в таблиці, яка показує кількість іновірців в губернії дві особи юдейського сповідання жіночої статі зафіксовані в Пернові, тобто поза межами, де за законом допускалося їх проживання². Втім, такий казус можна пояснити хибодруком. Так, згаданий таблиці передують текстовий опис демографічної ситуації в Лівонії, зокрема і розділ “Релігійна освіченість”, де також подано відомості про проживання в губернії 916 євреїв з припискою наступного змісту: “всі в Ризі”³. Вірогідно, саме внаслідок друкарської помилки дві особи юдейського віросповідання були записані в місто Пернов.

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 1 : Курляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Фон-Грандидиер]. – 1848. – табл. №3.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 2 : Ливонская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Минквиц]. -1853. – табл. №21.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 2 : Ливонская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Минквиц]. -1853. – С. 468.

В Естляндській губернії на кінець 1840-х р. заборони на проживання юдеїв все ще були актуальними, тож в порівнянні з даними 1834 р. ситуація залишалася майже незмінною за виключенням деякого нюансу. Укладач “Военно-статистичного огляду Російської імперії” по Естляндській губернії – полковник Генерального штабу Мінквіц – справді станом на 1849 р. не фіксує жодного єврея на 286 929 жителів. У своїх свідченнях автор спирається на звіт місцевого губернатора¹. Уваги, втім, заслуговує наступний його коментар: «Магометани і Євреї знаходяться лише в числі військовослужбовців»². У відомості, що стосується кількості судових проваджень у губернії за 1843 р. знаходимо незаперечне підтвердження присутності юдеїв в Естляндії: щонайменше 4 з них були засуджені³.

Однак, подібні фрагментарні свідчення не дають можливості оцінити реальну кількість євреїв-військовослужбовців, що перебували в Естляндії в той момент часу – дані про етно-релігійну структуру розміщених в губернії військ укладач не наводить. Це було спричинено, зокрема, вадами безпосередньо системи обліку, орієнтованої саме на фіксацію приписного населення. При такому підході поза увагою від початку залишались категорії населення, що проживали в губернії лише тимчасово, зокрема і військові. Сам полковник Мінквіц зазначає, що до складу загального населення, визначеного в кількості

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 3 : Эстляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. га месте, сост. Минквиц]. – 1852. – С. 193.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 3 : Эстляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. га месте, сост. Минквиц]. – 1852. – С. 294.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 3 : Эстляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. га месте, сост. Минквиц]. – 1852. – табл. №24.

286 929 осіб не входять “воїнські чини сухопутного і морського відомства, солдатські сини на вихованні батьків та солдатські дружини”¹.

Таким чином, попри відсутність конкретних чисел, все ж сам факт офіційного перебування євреїв в Естляндії був зафіксований і підтверджений. Водночас, така форма упорядкування інформації про кількість військовослужбовців на території губернії дозволяє припускати, що в Курляндській та Ліфляндській губернії окрім євреїв, офіційно врахованих в “Военно-статистическому огляді Російської імперії” як жителів, могла перебувати невідома кількість юдеїв-військовослужбовців, інформація про яких не була зафіксована в даній праці. Це було наслідком того, що регулярна армія не враховувалася у ревізіях², на результати яких і спиралися укладачі досліджуваних нами етнографічних та воєнно-статистичних описів.

У “Статистичних таблицях Російської імперії” інформація щодо чисельності євреїв подається включно з караїмами, що виключає можливість встановити як точну кількість караїмів, так і юдеїв. Остзейські губернії, втім, ніколи не були місцем, де зосереджувалася помітно велика кількість караїмів. До прикладу, як буде показано в наступному розділі, в Курляндії в 1897 р. проживало 51 070 юдеїв та лише 1 караїм, в Ліфляндії та Естляндії пропорції були схожими. Тож, якщо говорити про караїмів в Балтії у 1858 р. як явище, можемо стверджувати, що мова йде радше про одиничні випадки.

Укладачі “Статистичних таблиць Російської імперії” станом на 1858 р. фіксують у Курляндській губернії 25 641 особу юдейського віросповідання (включно з караїмами). Серед них 12 310 чоловіків та 13 331 жінок. Втім, в порівнянні з даними 1848 р. збільшилося також і загальне населення губернії –

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 3 : Эстляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. га месте, сост. Минквиц]. – 1852. – С. 193.

² Миронов Б. Н. Новая историческая демография имперской России: аналитический обзор современной историографии (Ч. 1) // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Серия 2. История. 2006. Вып. 4. С. 64.

до 567078 осіб¹. Тож збільшення частки юдеїв хоча й спостерігається, все ж є відносно невеликим, вона зросла лише до 4,52% (див. додаток Б).

У статевому розподілі юдеїв губернії зберігають актуальність тенденції, зафіксовані в “Военно-статистическому огляді Російської імперії”, а саме превалювання жіночої статі. Так, у курляндських юдеїв на 100 осіб чоловічої статі припадає 108,3 особи жіночої статі. Щодо загального населення губернії в цей період, даний показник 106,3 особи жіночої статі на 100 осіб чоловічої статі. Тобто юдеї даної губернії не демонструють в співвідношенні статей яскраво вираженої специфіки на тлі загального населення (див. додаток В).

Спираючись на дані, представлені у “Статистических таблицах Російської імперії”, можна стверджувати що за період 1850-1858 рр. в Ліфляндії приріст єврейського населення був незначним. У 1858 р. там було зафіксовано лише 1052 особи юдейського віросповідання (включно з караїмами), з них 550 чоловіків та 502 жінки². Чисельність загального населення губернії натомість зросла до 883 681 особи. У відносних значеннях, таким чином, кількість євреїв мало змінилася, їх частка в населенні губернії станом на 1858 р. складає всього лиш 0,11% (див. додаток Б).

Слід вказати, втім, на специфіку у співвідношенні статей єврейського населення в Ліфляндії. Кількісне превалювання чоловіків-євреїв зберігається, хоча, в порівнянні з даними, зафіксованими у “Военно-статистическому огляді Російської імперії” їх відносна кількість дещо зменшилася (див. додаток В). Саме цей показник визначає особливість єврейської спільноти регіону, адже в загальному населенні губернії помітною є зворотна тенденція – кількісне переважання саме жіночої статі.

¹ Статистические таблицы Российской империи / сост. И изд. По распоряжению Министра внутрен. Дел Стат. Отд. Центр. Стат. Ком. – СПб. : Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. Дел, 1858-1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год / ред. А. Бушена ; предисл. А. Тройницкий. – 1863. – С. 225-231.

² Статистические таблицы Российской империи / сост. И изд. По распоряжению Министра внутрен. Дел Стат. Отд. Центр. Стат. Ком. – СПб. : Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. Дел, 1858-1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год / ред. А. Бушена ; предисл. А. Тройницкий. – 1863. – С. 225-231.

Викликають зацікавлення свідчення, що стосуються Естляндської губернії. Кількість євреїв на її території згідно з матеріалами “Статистичних таблиць Російської імперії” в 1858 р. становила 458 осіб юдейської віри (включно з караїмами). Звісно, така кількість євреїв була доволі незначною на тлі загального населення губернії, що складало 303478 осіб¹. Частка юдеїв, таким чином, становила всього лиш 0,15%. Однак навіть такий показник є доволі нестандартним. Так, відносна кількість євреїв в населенні Естляндії у 1858 р. є більшою, ніж в Ліфляндії, де вони мали хоча й обмежене, але право на постійне проживання. В Естляндії ж юдеї такого права не мали. В “Воєнно-статистичному огляді Російської імперії” згадувалась присутність євреїв-військових в Естляндії, хоча й не називалася конкретна їх чисельність. Однак у “Статистичних таблицях Російської імперії” в даній губернії було зафіксовано, очевидно, не лише тих юдеїв, що перебували там на військовій службі: з 458 зазначених осіб чоловіків нараховувалося лише 319, в той час як жінок – 139.

Співвідношення статей доволі промовисто вказує на абсолютне переважання саме чоловічої статі серед євреїв губернії: на 100 осіб чоловічої статі припадає лише 43,6 особи жіночої статі. Це, звісно, виокремлює юдейську спільноту на тлі загального населення Естляндії, для якої, як і для інших Остзейських губерній, є характерним саме кількісне превалювання жіночої статі (див. додаток В).

Резюмуючи, воєнно-статистичні та етнографічні описи, створені у першій половині XIX ст. залишалися доволі ненадійними статистичними джерелами з огляду на ті методи збору даних, що використовувалися для створення цих праць. Введення системи адміністративно-поліцейського обліку було покликане покращити ситуацію у галузі обліку населення. Це являло собою важливий крок

¹ Статистические таблицы Российской империи / сост. И изд. По распоряжению Министра внутрен. Дел. Стат. Отд. Центр. Стат. Ком. – СПб. : Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. Дел, 1858-1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год / ред. А. Бушена ; предисл. А. Тройницкий. – 1863. – С. 225-231.

у напрямку до підвищення достовірності отримуваних статистичних показників, їх верифікованості. Але навіть такі заходи були лише частковим, а не повним вирішенням системної проблеми – наростаючої необхідності у проведенні повноцінного перепису населення. Така потреба була викликана не лише низькою достовірністю існуючих статистичних даних про населення Російської імперії, але й їх обмеженістю: воєнно-статистичні та етнографічні описи, статистичні таблиці, що створювалися до 1890-х рр. представляли здебільшого інформацію про кількісний склад, конфесійний розподіл та співвідношення статей населення. Таких даних, очевидно, було недостатньо для наукових висновків та покращення адміністративних функцій держави.

Спираючись на проаналізовані дані можна стверджувати, що протягом 1834-1858 рр. динаміка зростання кількості єврейського населення всіх Остзейських губерній залишалася доволі невисокою (див. додаток Б). Чисельність юдеїв там збільшувалася доволі повільними темпами, за рахунок природного приросту, не обганяючи темпи росту загального населення регіону. Такі показники можуть бути пояснені юридичним підґрунтям: сталість законів, що обмежували міграцію юдеїв в ці губернії, не сприяла зростанню їх кількості за рахунок механічного руху.

Якщо говорити про абсолютні числа, найбільша кількість юдеїв протягом 1834-1858 рр. зафіксована саме в Курляндській губернії (див. додаток А). Це було спричинено тим, що тут, на відміну від Ліфляндії та Естляндії, історично склалася відносно велика єврейська спільнота, що не могло не вплинути на її юридичний статус: хоча в Курляндії й діяли певні заборони для євреїв, все ж, в порівнянні з іншими Остзейськими губерніями, обмеження для них тут були значно слабші. Частка ж євреїв у Ліфляндській та Естляндській губернії протягом цього періоду залишалася мізерною не перевищуючи навіть показник у 0,15%.

Такий стан справ не міг не відобразитися на статевій структурі юдейського населення Остзейських губерній. В Курляндії, де існувала стала єврейська спільнота, право проживання якої було закріплене законодавчо, існував тренд на незначне переважання жінок серед місцевих юдеїв, що віддзеркалювало загальногубернську тенденцію. Натомість в Ліфляндській та Естляндській губернії ситуація була зворотня: для загального населення так само було характерне переважання жіночої статі, тоді як серед юдейського населення там фіксується превалювання чоловіків. Найбільше ця тенденція була виражена саме в Естляндії (див. додаток В). Очевидно, на складання такої ситуації частково впливали і існуючі юридичні обмеження на проживання євреїв в цих двох губерніях.

Виникають питання щодо появи даних про євреїв у Естляндській губернії станом на 1858 р., адже вона на законодавчому рівні перебувала поза тою межею, де їм було дозволено селитися. Вірогідно, поява єврейського населення в Естляндській губернії була обумовлено саме перебуванням в цих губерніях євреїв у статусі тимчасових, а не постійних жителів. Саме утвердження в 1858 р. системи адміністративно-поліцейського обліку, орієнтованого на фіксацію всього наявного населення, уможлиблювало реєстрацію тих євреїв, що перебували в Остзейських губерніях не на постійному законному проживанні, а лише тимчасово, на визначених законом умовах – військова служба, вирішення торгових чи юридичних справ тощо. Таке припущення може бути опосередковано підтверджене показниками співвідношення статей у Естляндії: кількісне переважання чоловіків-євреїв над жінками тут може бути пояснене тим, що їм, природно, частіше доводилося стикатися з вирішенням ділових справ чи з військовою службою поза межами свого постійного проживання.

РОЗДІЛ 3. ЄВРЕЇ ОСТЗЕЙСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У МАТЕРІАЛАХ ПЕРЕПISУ 1897 РОКУ

Жодне удосконалення систем обліку населення, проведене протягом ХІХ ст. не могло замінити повноцінний перепис. Про його запізнілість висловлювалися ще у 1860-х рр. власне укладачі “Статистичних таблиць Російської імперії”¹. Привернення уваги до цієї проблеми стимулювало появу пропозицій по її вирішенню: у 1870-х рр. починають з’являтися конкуруючі проекти перепису. 1895 р. після прийняття відповідного положення² було розпочато підготовку до всезагального перепису населення, що і відбувся у 1897 р. Водночас перепис населення став актом формування почуття ідентичності, адже переписні бланки заповнювалися на основі відповідей опитуваного населення, тобто їх уявлень про себе.

Матеріали Першого всезагального перепису Російської 1897 р. вказують на те, що в Курляндії відбувся значний приріст юдейського населення – воно зросло до 51070 особи. Натомість все населення губернії становило 674034 особи³. Єврейська спільнота, таким чином, тут продемонструвала безпрецедентно високі темпи зростання (див. додаток А). Якщо зіставити ці дані зі свідченнями, наведеними в “Статистичних таблицях Російської імперії”, то можна стверджувати, що за період 1858-1897 рр. єврейська спільнота Курляндії майже подвоїлася. Загальна ж кількість жителів збільшувалася за цей час помітно повільніше, тож частка юдеїв в губернії зросла до 7,57% (див. додаток Б)

¹ Статистические таблицы Российской империи / сост. И изд. По распоряжению Министра внутр. Дел Стат. Отд. Центр. Стат. Ком. – СПб. : Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. Дел, 1858-1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год / ред. А. Бушена ; предисл. А. Тройницкий. – 1863. – С. 115.

² Высочайше утвержденное 5-го июня 1895 года Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи. – Санкт-Петербург : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1895. – [2], 3, 18 с.

³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 19: Курляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 76-77.

Перепис 1897 р. також містить дані про статеву структуру євреїв: 24300 з них були чоловічої статі, 26770 – жіночої. На 100 осіб чоловічої статі припадало 105,8 осіб жіночої статі. Для загального населення губернії незначне превалювання саме жіночої статі також залишається актуальним (див. додаток В). Отже, значних відмінностей в порівнянні з попередніми періодам в цьому аспекті не спостерігається.

Статеві-вікові піраміди загального населення Курляндії та інших Остзейських губерній мають схожий прогресивний тип, що пояснюється впливом процесів “демографічної модернізації”¹, які на цьому етапі проявилися у зниженнях показників смертності та збереженні високої народжуваності (див. додатки Г, Д, Е). Специфіка єврейського населення Курляндської губернії полягає ж саме в тому, що для нього була характерною відносно більша кількість осіб в віці 0-19 років (див. додаток Г). Це вказує на те, що в порівнянні з іншим населенням губернії євреї мали вищий коефіцієнт народжуваності та, відповідно, темпи природного приросту. Томас Балкеліс вказує, що вищий рівень природного приросту серед євреїв не був унікальним явищем і в другій половині XIX ст. так само прослідковується і в інших західних губерніях Російської імперії, що пояснювалося зниженням дитячої смертності, схильністю до ранніх шлюбів та поміркованістю у вживанні алкоголю². Томаш Янковський також вбачає традицію ранніх шлюбів, поширену у ашкеназьких євреїв, визначальним фактором загалом вищої народжуваності серед них. Це у поєднанні з низьким рівнем контролю над народжуваністю дозволяло довше використовувати репродуктивний вік жінки і відповідно народжувати більше дітей³.

¹ Демографическая модернизация России, 1900–2000. Под ред. А.Г. Вишневого. М.: Новое издательство, 2006. — С. 9.

² Balkelis, Tomas. "Opening gates to the West: Lithuanian and Jewish migrations from the Lithuanian provinces, 1867-1914." *Etniškumo studijos*, 2010, Nr. 1/2, pp. 51.

³ Jankowski, Tomasz. *Demography of a shtetl : the case of Piotrków Trybunalski*. Leiden; Boston: Brill, 2022. P. 154.

На основі матеріалів перепису 1897 р. можна стверджувати, що найпомітніші пертурбації в питанні проживання євреїв сталися саме в Ліфляндії. На це вказує парадоксальне зростання їх присутності тут – станом на 1897 р. їх кількість збільшилась до 29683 особи¹. Дійсно, на тлі 1052 особи юдейського сповідання, зафіксованих в “Статистичних таблицях Російської імперії” таке число виглядає доволі дивно. Звісно, загальне населення губернії також зростало швидше, аніж в Курляндії, з 1858 р. його кількість збільшилася більш як на 400 тисяч – до 1299365 осіб. Але саме динаміка росту кількості євреїв в Ліфляндській губернії була винятковою. Їх частка в загальному населенні губернії зросла до 2,28% (див. додаток Б).

Збільшення абсолютної кількості в 29 разів за такий короткий період лише на основі природного приросту є неможливим, тож це явище, очевидно, було спричинено саме міграційними процесами – притоком значної кількості євреїв з інших губерній. У другій половині ХІХ ст. склалися соціально-економічні передумови для цього: в західних губерніях Російської імперії (Віленська, Ковенська, Сувалкська тощо), що знаходилися в межах смуги осілості, перебувала маса юдеїв, готових змінити місце проживання внаслідок зростання вартості життя, надлишку робочої сили, економічної конкуренції в їх регіонах. Якщо не брати до уваги нелегальні потоки мігрантів закордон, одним з найбільш привабливих варіантів залишалася Рига, яка могла запропонувати різочу різницю у заробітній платі навіть в порівнянні з Санкт-Петербурзькою губернією². Додатком до економічної міграції могла слугувати міграція з мотивів

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 21: Лифляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 76-77.

² Balkelis, Tomas. "Opening gates to the West: Lithuanian and Jewish migrations from the Lithuanian provinces, 1867-1914." *Etniškumo studijos*, 2010, Nr. 1/2, pp. 51-52.

безпеки: наростання з 1880-х рр. антиєврейського насилля спричиняло потоки внутрішніх переселень до західних губерній імперії¹, зокрема і Остзейських.

В статевій структурі юдейського населення Ліфляндії станом на 1897 р. все ще прослідковується превалювання чоловіків: на 100 осіб чоловічої статі припадає 95,5 жіночої. Хоча в порівнянні з попередніми періодами цей розрив скоротився, все ж він вибивається з загальної картини губернії, для населення якої характерне саме переважання жіночої статі (див. додаток В).

В статево-віковій піраміді єврейського населення Ліфляндії можна прослідкувати тенденції, актуальні і для курляндських євреїв: порівняно більша відносна кількість осіб у віковій групі 10-19 років, що вказує на високий коефіцієнт народжуваності. Варто також вказати і на значну частку юдеїв у віці 20-29 років. Натомість у вікових групах від 30 років статево-вікова піраміда єврейського населення демонструє різке звуження, що відрізняє її від піраміди загального населення губернії (див. додаток Д). Це, вірогідно, є ознакою припливу молодих євреїв-іммігрантів, який і спричинив настільки стрімке зростання єврейської присутності в даному регіоні. Підтверджується це й відносно низькою кількістю дітей у віці 0-9 років. Як відомо, до міграції з економічних причин найбільше схильне молоде (працездатного віку) бездітне населення, чоловічої статі, яке є більш мобільним. Водночас серед ліфляндських євреїв немає абсолютного превалювання чоловічої статі в жодній з вікових груп, тобто переселялися не неодружені чоловіки, а цілі сім'ї. Це вказує на характер стратегій міграції, поширених серед юдеїв: переїзд в Ліфляндію розглядався як остаточний виїзд, а не короткочасне рішення з перспективою повернення на старе місце проживання.

¹ Balkelis, Tomas. "Opening gates to the West: Lithuanian and Jewish migrations from the Lithuanian provinces, 1867-1914." *Etniškumo studijos*, 2010, Nr. 1/2, pp. 55.

В Естляндії згідно з матеріалами перепису 1897 р. проживало 1403 особи юдейського віросповідання. Загальне населення становило 412716 осіб¹. Тут ситуація з єврейським населенням залишалася відносно стабільною, його чисельність протягом розглядуваного періоду залишалася невисокою. Хоча в порівнянні з даними, зафіксованими у «Статистичних таблицях Російської імперії», кількість юдеїв зросла більш як в три рази, все ж це не йшло в порівняння з масштабами, характерними для Ліфляндії. Частка євреїв в загальному населенні Естляндії у 1897 р. становила всього 0,34% (див. додаток Б).

Доволі показовою щодо закономірностей розселення юдеїв в Естляндії є співвідношення статей. В 1897 р. для естляндських євреїв все ще залишається характерним абсолютне переважання саме чоловіків: на 100 осіб чоловічої статі припадає лише 52,5 особи жіночої. Загальне ж населення Естляндії загалом демонструє ту саму тенденцію, що й Курляндія та Ліфляндія – переважання жіночої статі. Така деформація у співвідношенні статей була спричинена перш за все тим, що значна кількість юдеїв – щонайменше 411 – перебували на території Естляндії в складі збройних сил, а не як постійне населення². Це припущення підтверджується зокрема і статево-віковою пірамідою єврейського населення губернії: помітне кількісне переважання чоловічої статі тут спостерігається лише в одній віковій групі – 20-29 років (див. додаток Е).

Результати перепису 1897 р. демонструють, що євреїв Остзейського краю вирізняв високий рівень урбанізації. В той час як серед загального населення цих губерній частка міських жителів не перевищує 30%, переважна кількість юдеїв

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 49: Эстляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С.41.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 11074897 г. : 49: Эстляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С.84-85.

проживає саме в міських осередках¹. Так, найменшим цей показник є в Курляндії – 67%, в Лифляндії ж та Естляндії він ще вищий – 88% та 93% відповідно (див. додатки Ж, И, К).

Витоки даного явища проглядаються в бажанні держави обмежити проживання єврейського населення в сільській місцевості, яке протягом ХІХ ст. виразилося в низці законодавчих актів. Так, ще в “Положенні про влаштування євреїв” 9 грудня 1804 р. зазначалося, що з 1 січня 1808 р. набуває чинності заборона євреям займатися шинкарством у селах всіх губерній². Натомість те саме положення та більш пізні нормативні акти (наприклад, “Положення про євреїв” 13 квітня 1835 р.) дозволяли та навіть заохочували єврейське населення до ведення сільського господарства. Документ комітету міністрів Російської імперії “Про порядок приведення в дію правил про євреїв” від 3 травня 1882 р. в межах губерній постійної осілості ліквідовував і ці можливості, забороняючи нові поселення євреїв поза містами та містечками³.

Не можна оминати і питання про рівень грамотності населення в Балтійському краї. Загалом частка грамотних серед всіх жителів цих губерній є надзвичайно високою: в Курляндії – 71%, в Лифляндії – 78%, в Естляндії – 80%. Натомість євреї цих губерній демонструють нижчі показники грамотності: 54%, 61% та 66% юдейського населення відповідно⁴. Так, на тлі загального населення,

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 19: Курляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 76-77.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 21: Лифляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 76-77.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 49: Эстляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 42-43.

² Левада В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 г.: Извлечение из полных собраний законов Российской империи / Сост., изд.: В.О. Леванда. – С.-Пб.: Тип. К.В. Трубникова, 1874. – С. 53-60.

³ Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. СПб.: 1914. С. 117-118.

⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 19: Курляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 82-85.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 21: Лифляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание

що складалося здебільшого з осіб лютеранського віросповідання, відносна кількість грамотних євреїв була меншою (див. додатки Л, М, Н).

Показовим є також і те, що загалом в Остзейських губерніях спостерігаються вищі відносні показники щодо грамотності жінок, тоді як серед юдеїв цього регіону рівень грамотності, очевидно, набагато більше залежить від статевих відмінностей. В Курляндії серед загального населення відсоток грамотних чоловіків становить 71%, жінок – так само 71%, в той час як серед євреїв ці показники становлять 60% та 48% відповідно. Доволі схожа ситуація і в Ліфляндській губернії: в загальному населенні тут 77% грамотних чоловіків, в той час як відсоток грамотних жінок навіть дещо вище – близько 78%, тоді як серед ліфляндських євреїв грамотних чоловіків 69%, а жінок – лише 53%. Дещо вищі показники в цьому питанні демонструє Естляндія, де серед євреїв спостерігається 71% грамотних чоловіків та 58% грамотних жінок. Але це все ще різко контрастує з показниками жіночої грамотності в загальному населенні губернії: 79% грамотних чоловіків та 81% жінок.

Причини такого відставання євреїв у рівні грамотності вірогідно варто шукати в перевагах лютеранських навчальних закладів. В Остзейських губерніях кількісно домінували особи лютеранського віросповідання. Лютеранська система початкової освіти в Російській імперії мала надзвичайну ефективність, навіть коли діяла в губерніях, далеких від місць традиційного проживання лютеран¹. Зокрема і цим зумовлювалося те, що в західних окраїнах імперії на 1897 р. спостерігався найвищий рівень грамотності корінного населення². Тож в даному

Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 82-85.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 49: Эстляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 44-47.

¹ Хоменко Д. Ю. Образование у лютеран Енисейской губернии: уровень грамотности и система образовательных учреждений (конец XIX -начало XX в.) // Известия лаборатории древних технологий. 2018. Т. 14, № 1. С. 142-144.

² Шор Т. К. Учительские семинарии в Прибалтике в начале XX в. // Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. Психология. 2020. Вып. 58. С. 107-128.

контексті слід говорити радше не про низький відсоток грамотних серед остзейських юдеїв, а про надзвичайно високий – серед лютеран.

Можна припустити, що певною мірою рівень грамотності остзейських євреїв корелював з їх рівнем урбанізації, адже в Ліфляндії та Естляндії, де понад 85% юдеїв проживали саме в міських осередках, відсоток грамотних вищий, аніж в Курляндії, де в містах проживало значно менша кількість єврейського населення. В містах, очевидно, було зосереджено більше освітніх можливостей. Не варто також забувати і про фактор соціальної селекції. Як вже було визначено, зростання єврейського населення в Ліфляндії та Естляндії перш за все пов'язане з фактором міграції, тоді як в Курляндії переважала місцева спільнота. Юридичні обмеження, що регламентували поселення юдеїв поза смугою осілости, були орієнтовані саме на залучення висококваліфікованої робочої сили. Юдей, який зайнятий в галузі, що потребує високої кваліфікації, з більшою вірогідністю буде грамотним та освіченим. Тож умови, на яких євреї могли поселитися в Ліфляндії чи Естляндії, від самого початку встановлювали межі, в які вписувалися переважно ті, хто мав вищий рівень грамотності.

Окремої згадки заслуговує питання рідної мови остзейських євреїв у статистиці. Формально всі особи мали можливість вказати свою рідну мову (серед яких була і “єврейська” – ідиш) або ж не робити цього¹. Номінальна добровільність часто нівелювалася реальними зловживаннями у процесі перепису. Бажання завищити показники кількості осіб, що розмовляють “великоросійською мовою” іноді зумовлювали ситуації, коли переписувачі за вказівками головуючих комісій здійснювали тиск на населення задля досягнення такої мети. До прикладу, в одному з польських округів в ході проведення перепису “великоросійську” фіксували як рідну кожному, хто стверджував, що

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: 37: С.-Петербургская губерния губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, – 1901. – С. 95.

володіє нею, нехтуючи їхньою особистою думкою щодо рідної мови¹. Очевидно, найчастіше схожі інциденти виникали саме в тих регіонах імперії, де православні росіяни не складали монобільшість, адже подібні дії не мають багато сенсу там, де росіяни і так кількісно превалюють над іншими етносами. Остзейський край не був регіоном, де була помітно велика кількість росіян, однак свідчень про подібні зловживання тут ми не маємо. Вірогідно, причинами таких ситуацій міг бути фактор недовіри до місцевого населення, це цілком підтверджується тим фактом, що об'єктом описаних вище дій стали саме польські території. У випадку ж з Остзейськими губерніями це було неактуально.

Оцінюючи наявні дані, в Курляндській губернії з-поміж 51070 юдеїв лише 37586 зазначили рідною мовою єврейську², в Ліфляндській – 23645 з 29683 юдеїв³, в Естляндській – 1242 з 1403 юдеїв⁴. Однак такі показники аж ніяк не можна визнати результатом успіхів російської влади у асиміляції єврейського населення. Якщо проаналізувати відповідні таблиці, ми побачимо, що серед тих юдеїв, які не обирають єврейський як рідну мову, найпопулярнішим варіантом є саме німецька, а не російська. До прикладу, в Курляндській губернії німецьку позначили рідною мовою 12 691 єврей, латиську – 450 євреїв, російську – 319 євреїв. В Ліфляндії ця перевага менша, але все ж зберігається: німецьку назвали рідною 4589 євреїв, тоді як російську – лише 1331. В Естляндській губернії німецька та російська були обрані в якості рідної мови 122 та 34 євреями відповідно (див. додаток Т).

¹ Darrow, David. (2002). Census as a Technology of Empire. *Ab Imperio*. 2002. 160.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 19: Курляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 84-85.

³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 21: Лифляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 84-85.

⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 49: Эстляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 46-47.

Ба більше, самі укладачі матеріалів перепису 1897 р. наголошували, що не варто абсолютизувати дані щодо рідної мови населення, пояснюючи це тим, що їх фіксація у ході перепису супроводжувалася низкою проблем¹. Тобто проблема неправильного позначення рідної мови могла походити не лише від недоброочесності переписувачів, але й від самого населення. Так, не завжди опитувані особми могли зрозуміти сенс поняття “рідна мова” і позначали замість неї ту, якою найчастіше послуговуються в повсякденному житті. Існувала також і інша проблема: держава майже не проводила підготовчої роз’яснювальної роботи щодо мети перепису. Це могло спровокувати в населення, яке традиційно з підозрою ставилося до заходів з обліку населення, побоювання та тривоги. Тож деякі люди, зазначаючи рідну мову, могли керуватися саме цим страхом невідомого, який змушував би їх позначити рідною мовою інший варіант. Саме цей останній фактор міг бути актуальним для єврейського населення, становище якого в Остзейських губерніях залишалося доволі хитким та невизначеним аж до кінця століття.

Таким чином, можна припустити, що процеси акультурації серед остзейських євреїв не набували широких розмахів.

Цікавою категорією, вміщеною в результати перепису 1897 р. є “народність”². Як згадувалося, зазвичай в контексті саме євреїв вона в уявленні населення імперії розумілася як тотожна їх віросповіданню. Натомість укладачі матеріалів перепису дещо змінили підходи до її визначення, що призвело до низки непорозумінь. Опитати в населення їх етнічну приналежність та уніфікувати отримані результати було справою складною. Альтернативний шлях полягав в тому, що екстраполювати отримані дані щодо рідної мови на категорію

¹ Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года : I-II. [Т.] 2. – Санкт-Петербург : паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. – I-II.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 19: Курляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 148.

“народність”. Інакше кажучи, ті, хто позначив рідною мовою “великоросійську”, автоматично записувався як “великорос” постфактум. Звісно, подібний механізм йшов в розріз з традиційними принципами ідентифікації євреїв. Для представників інших народів рідна мова також не може вважатися релевантним індикатором їх етнічної приналежності.

Девід Дарроу аналізуючи факти порушень в ході перепису 1897 р. зазначає, що ця подія поставила перед державним апаратом Російської імперії проблему формування образу імперії. В цьому контексті в окремих губерніях стали актуальними свого роду “демографічні битви”¹. Їх метою була демонстрація показників, які свідчили б про те, що саме “великороси” та особи православного сповідання в таких регіонах складають цілком вагому групу населення. Саме такій меті могло слугувати запровадження категорії “народність”, яка визначалася описаним вище способом.

Говорячи про роди занять єврейського населення Остзейських губерній, варто зазначити, що цю інформацію укладачі подають лише в поєднанні з категорією “народність”. Тобто в нашому розпорядженні є дані про заняття не всіх євреїв, а лише тих, що обрали рідною мовою саме єврейську. Втім, ці показники здатні прояснити основні тенденції щодо поширених серед юдеїв професій.

Порівнюючи отримані дані, можна помітити, що в Естляндії превалююча кількість самостійних євреїв перебуває в складі збройних сил, значно менша їх частина зайнята виготовленням одягу, торгівлею, обробкою матеріалів (див. додаток С)². Естляндія попри послаблення в законодавчих обмеженнях 1860-х рр. все ще залишалася тим регіоном, в якому не сформувалося помітної єврейської спільноти.

¹ Darrow, David. (2002). *Census as a Technology of Empire*. Ab Imperio. 2002. 156-157.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 49: Эстляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 84-85.

Такий стан справ контрастує з Ліфляндією та Курляндією, де євреї-військові складали відносно малу частку. Спираючись на отримані дані, можна стверджувати, що в цих губерніях професійний розподіл юдейського населення має спільні риси. Більша їх частина тут зайнята різними видами торгівлі чи виготовленням одягу, дещо менш поширеними серед них були обробка різноманітних матеріалів та продуктів, приватна служба і прислужування поденщиком (останнє заняття найбільшу популярність знаходило саме серед жіночої статі). Невелику відмінність можна прослідкувати в тому, що хоча в Ліфляндії євреїв було набагато менше, аніж в Курляндії, в обох губерніях майже однакова кількість висококваліфікованих майстрів – ювелірів, виробників оптичних та хірургічних інструментів, іграшок, годинників та предметів розкоші (див. додатки П, Р)¹. Вірогідно, це було обумовлено тим, що в Ліфляндії швидке зростання єврейського населення протягом 1858-1897 рр. супроводжувалося саме міграційними процесами: юдеї переселялися туди на підставі низки законів 1860-х рр., що були орієнтовані на залучення кваліфікованих в різних необхідних галузях осіб.

Заслуговує окремої згадки питання караїмів в Остзейських губерніях за результатами перепису 1897 р. В цих матеріалах чи ненайважливішим є те, що караїми сприймаються вже не як частина юдейства, а виокремлені в окрему релігійну групу.

Власне у Балтійському краї кількість караїмів залишалась традиційно низькою. У випадку з Курляндією та Естляндією взагалі радше одиничною: в обох цих губерніях станом на 1897 р. нараховувалося лише по два караїми².

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 19: Курляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 150-151.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 21: Лифляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 150-151.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 19: Курляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 148.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897

Відносно більшою була їх кількість в Ліфляндії – 58 караїмів, 26 з яких були жіночої статі¹. Ці караїми належали до різних вікових груп у проміжку від 1 до 89 років². Вірогідно, можна зробити висновок, що вони перебували тут не тимчасово для вирішення короточасних справ, а могли проживати на постійній основі. Тож в Ліфляндії існувала нечисленна караїмська спільнота, в той час як щодо інших Остзейських губерній цього сказати не можна.

Резюмуючи, динаміка зростання кількості юдеїв в Остзейських губерніях за період 1858-1897 рр. продемонструвала, що вони активно користалися пом'якшеннями, отриманими в межах нового асиміляційного проєкту імперії. Найбільш привабливим регіоном для переселення євреїв стала Ліфляндія. Незмінною ознакою єврейського населення залишився високий рівень урбанізації, що особливо чітко проявився в Ліфляндській та Естляндській губерніях. Причина цього має юридичне підґрунтя: в той час як в Курляндії ще в першій половині XIX ст. існувала вагома місцева єврейська спільнота, в Ліфляндії вона починає зростати лиш з 1860-х рр. на підставі законів, які дозволяли постійне проживання там здебільшого ремісникам чи торговцям – представникам занять, зосереджених саме в містах. Цим можна пояснити і вищі показники грамотності серед ліфляндських та естляндських євреїв в порівнянні з курляндськими – сама політика держави, базована на їх вибіркового допуску поза смугу осілості, сприяла тому, що туди переселялися юдеї з вищим рівнем кваліфікації та освіти.

г. : 49: Эстляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 40-41.

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 19: Курляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 150-151.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 21: Лифляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 84-85.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 19: Курляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 150-151.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 21: Лифляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – С. 222-223.

В статевому співвідношенні єврейського населення Остзейських губерній залишалися актуальними ті ж тенденції, що прослідковувалися і станом на 1858 р. Переважання юдеїв чоловічої статі в Ліфляндії у 1897 р. досягалося зокрема і за рахунок міграційних процесів, в яких, звісно, чоловіки були задіяні більше.

Досліджені вікові характеристики юдейського населення Остзейських губерній вказують на дві ключові тенденції – збереження високої (в середньому вищої, ніж у неєврейського населення регіону) народжуваності та наплив юдеїв-мігрантів з губерній смуги осілості.

Дані про рідні мови, зазначені юдеями, свідчать, що вони доволі успішно оберігали власну етнічну ідентичність, адже переважна більшість обирала саме єврейську мову. Процес русифікації щодо євреїв апріорі не міг мати успіху в Остзейських губерніях, де російський етнос не був домінуючим чи взагалі достатньо помітним. Набагато масштабнішим було проникнення в єврейські спільноти Остзейських губерній німецької мови, попри те, що монобільшість в регіоні складала саме литовський, латиський та естонський етноси.

ВИСНОВКИ

В контексті Російської імперії XIX ст. складно встановити у всій повноті сенси, які вкладалися у слово “єврей” у соціальних комунікаціях взагалі. На рівні ж офіційної статистики ситуація була більш однозначною. Тут поняття “єврей” та “юдей” не розмежовуються та слугують фактично синонімами. Приналежність до єврейства в очах російського чиновництва визначалася саме крізь призму релігійного фактору, тож будь-який вихрест на офіційному рівні євреєм не вважався. Протягом XIX ст. актуальність зберігає формула “єврей=юдей”.

В питанні щодо караїмів спостерігалось більше мінливості. Щонайменше до 1860-х рр. російська статистика все ще розглядала їх невіддільно від юдеїв. Уявлення про них як про юдейську секту за цей проміжок часу еволюціонувало до визнання окремою конфесійною групою під час перепису 1897 р. Це було важливим саме по собі з огляду на легітимуючи силу перепису як акту визначення своєї соціальної ідентичності.

В ході дослідження було проаналізовано воєнно-статистичні, етнографічні описи, статистичні таблиці, матеріали перепису населення імперії. До 1858 р. імперська демографічна статистика базувалася на ненадійних свідченнях місцевої влади та подушних переписах. Ревізії показували результати, які були нижчі за реальні через практики ухиляння від податку та переписів. Запроваджена у 1858 р., система адміністративно-поліцейського обліку мала зворотну проблему – завищення показників кількості населення внаслідок поширеності подвійного врахування одних і тих самих людей. Адміністративний облік не міг дати широкого уявлення про різноманіття підданих імперії.

Перепис населення 1897 р. дозволив отримати релевантні свідчення про стан всього населення імперії, його розподіл за різними категоріями, важливими для вирішення правових та адміністративних питань.

Аналіз статистичних даних, представлених у досліджуваних нами джерелах, показує, що, чисельність юдейського населення в різних частинах Балтійського краю кардинально відрізнялася як в абсолютних, так і у відносних показниках. Найбільше євреїв протягом всього досліджуваного періоду проживало в Курляндії. Це було обумовлено конкретно-історичними причинами – помітна кількість юдеїв проживала там тривалий термін, що стимулювало владу підлаштовувати законодавство під реальний стан справ: в Курляндії для проживання євреїв було менше перешкод, аніж в інших Остзейських губерніях.

Динаміка зміни чисельності єврейського населення Балтії показує доволі цікаві закономірності. До 1858 р. кількість юдеїв тут зростала помірними темпами, які були характерні і для неєврейського населення регіону. В абсолютному вираженні кількість євреїв збільшилася, але їх частка залишалася майже незмінною. В Естляндії вперше зафіксовано юдеїв у 1858 р. Єврейське населення в цей час зростає майже виключно за рахунок природного приросту.

Появу свідчень щодо єврейського населення в Естляндії можна пов'язати з утвердженням адміністративного обліку населення, в межах якого фіксували тих, хто перебував в цій місцевості тимчасово, зокрема і регулярні війська.

Кардинальна зміна в динаміці зростання єврейського населення була засвідчена результатами загального перепису 1897 р., які показали вражаюче збільшення відносної кількості юдеїв в Остзейських губерніях. Це було характерно для всіх Остзейських губерній, однак найбільше – для Ліфляндії. Такі показники в цій губернії можуть бути пояснені єдино механічним рухом населення – еміграцією великої кількості євреїв за доволі короткий період.

Відносно низька частка юдеїв в Естляндії протягом досліджуваного періоду пояснюється тим, що права на їх проживання так і не було введено. Лише після 1860-х рр. деякі категорії євреїв отримали змогу поселятися в Естляндії, але

їх кількість залишалась незначною: навіть у 1897 р. майже третину єврейського населення губернії складали військові, що перебували там тимчасово.

Для загального населення всіх Остзейських губерній було характерним невелике переважання жіночої статі. Якщо ж розглядати конкретно єврейське населення, співвідношення жіночої і чоловічої статі різнилося. В Курляндії показник кількості жінок на 100 чоловік серед євреїв загалом демонструє загальногубернську тенденцію – незначне переважання жінок. Превалювання чоловічої статі серед ліфляндських євреїв пояснюється впливом міграційних процесів, до яких чоловіки традиційно схильні більше. В Естляндській губернії чоловіки і в 1858 р. і в 1897 р. переважали майже вдвічі. Аналіз статеві-вікових пірамід та професійного складу населення показав, що значна кількість естляндських юдеїв була представлена військовими чоловічої статі. Оскільки сама по собі місцева єврейська спільнота в цій губернії була невеликою, ці представники армії, що сповідували юдаїзм, розмивали співвідношення статей.

Остзейські євреї переважно проживали в містах, що вирізняє їх на тлі неєврейського населення досліджуваних губерній. Особливо висока частка містян серед юдеїв прослідковується в Ліфляндії та Естляндії. Це було обумовлено юридичними причинами. До того ж більшість професій, що давали можливість євреям для переселення, були саме міськими заняттями. Оскільки в Курляндії кістяк єврейської спільноти складався з місцевих представників, а не мігрантів, це сприяло порівняно меншому відсотку міських жителів серед них.

За рівнем грамотності остзейські юдеї відставали від загального населення губерній. Це проявлялося і в рівні жіночої грамотності. Проте відсоток грамотних серед єврейського населення не можна назвати низьким. Вища грамотність неєврейського населення губернії була спричинена перевагами лютеранської системи освіти, яка створювала більше можливостей для корінних жителів.

Результати розподілу населення за критерієм рідної мови показали, що абсолютна більшість остзейських євреїв вказували такою саме “єврейську” мову. Російська займала лише третє місце після німецької. Такі показники є свідченням того, що остзейські євреї доволі успішно опиралися асиміляційним процесам.

На професійному розподілі юдеїв позначилися юридичні обмеження на проживання. Так, в Ліфляндії було відносно більше висококваліфікованих майстрів, ніж в Курляндії. Це можна вважати стороннім наслідком селекційної політики держави, яка допускала до проживання у внутрішніх губерніях здебільшого висококваліфікованих євреїв. Однак все ж у всіх Остзейських губерніях спостерігаються схожі тенденції розподілу євреїв за галузями занять: більшість з них була зайнята в торгівлі та одних й тих самих видах ремесла.

Дана тема має значний потенціал для подальшої розробки. Одним з напрямків може стати розширення географії дослідження: вивчення статистичних показників єврейського населення інших губерній дозволить здійснювати порівняльний аналіз та поглиблювати знання про специфіку остзейських юдеїв. Потребують уточнень питання щодо стратегій міграції євреїв в Остзейські губернії, особливостей системи початкової освіти балтійських юдеїв тощо. Залучення нових статистичних джерел створить можливості для більш широкого вивчення демографії остзейських євреїв протягом XIX ст.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- 1) Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 1 : Курляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Фон-Грандидиер]. – 1848. – [6], 59 с., [7] л. табл. : табл.
- 2) Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 2 : Лифляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Минквиц]. - 1853. – [6], 636, 16 с., [25] л. табл.: табл.
- 3) Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 7, ч. 3 : Эстляндская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Минквиц]. – 1852. – [6], 370, 61 с., [41] л. табл. : табл.
- 4) Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 13, ч. 3 : Курская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Дуброво и Рельи]. – 1850. – [6], 214, [34] с., [35] л. Табл. : табл.
- 5) Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента

- Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1848-1858. Т. 11, ч. 1 : Херсонская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. На месте, сост. Рогалев и др.]. – 1849. – [6], 229, 85 с., [15] л. табл. : табл.
- 6) Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел / Россия. Центр. Стат. Ком. – СПб., 1888-1903. №. 16 : Очерк развития вопроса о всеобщей народной переписи в России. – 1890. – 160 с. Разд. Паг. : табл.
 - 7) Высочайше утвержденное 5-го июня 1895 года Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи. – Санкт-Петербург : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1895. – [2], 3, 18 с.
 - 8) Гераков Г. В. Продолжение путевых записок по многим российским губерниям 1820-начала 1821-го, / статскаго советника Гавриила Геракова. – Петроград : в типографии Н. Греча, 1830. – [8], 231, [1] с.
 - 9) Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями / Сост. С. Г. Щегловитов. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. — 736 с.
 - 10) Левада В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649 – 1873 г.: Извлечение из полных собраний законов Российской империи / Сост., изд.: В.О. Леванда. – С.-Пб.: Тип. К.В. Трубникова, 1874. – 1184 с.
 - 11) Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Санкт-Петербург : [б.и.], 1859 – 1868.

- 12) Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. СПб.: 1914. 652 с.
- 13) Об этнографической карте Европейской России / [Соч.] Петра Кеппена. – 2-е изд. - Санкт-Петербург : Имп. Рус. Геогр. О-во, 1853. - 40 с., 1 л. Табл. ; 22. – Библиогр. в подстроч. примеч.
- 14) Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года : I-II. [Т.] 2. – Санкт-Петербург : паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. – [6], LX, 417 с.
- 15) Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 19: Курляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – [4], XVIII, 233 с.
- 16) Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 21: Лифляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – [6], XVI, 229 с.
- 17) Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : 49: Эстляндская губерния. / под редакцией Н. А. Тройницкого. – [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, - 1905. – [4], XVIII, 125 с.
- 18) Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. Комитетом М-ва вн. Дел ; Под ред. Н. А. Тройницкого. – [СПб.], 1897 – 1905. [Вып. 5] : Окончательно

- установленное при разработке переписи наличное население городов. – 1905. – 48 с.
- 19) Свод законов Российской Империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный [Текст] : [в 15 т.] : издание 1842 г. - Санктпетербург : Тип. Второго отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1842-1855. [Т. 1]: Свод учреждений государственных и губернских. ч. 1 : Основные законы и учреждения государственных. - 1842. - 830 с.
 - 20) Свод местных узаконений губерний Остзейских. - Санктпетербург: Тип. Второго отд-ния Собств. е.и.в. канцелярии. Ч. 1: Учреждения. - 1845. - [4], 268, X, [1] с.
 - 21) Статистические таблицы Российской империи / сост. И изд. По распоряжению Министра внутрен. Дел Стат. Отд. Центр. Стат. Ком. – СПб. : Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. Дел, 1858-1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год / ред. А. Бушена ; предисл. А. Тройницкий. – 1863. – X, 330 с. : табл., 1 л. К.
 - 22) Фиркович, Заря Абрамович. Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов / Изд. З. А. Фирковича. - СПб., : Лештуковская паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1890. - XXXVI, 223 с.
 - 23) Этнографический атлас Европейской России, составленный Петром Кепшеном. — 1848 г. — СПб. — 82 л.: 77 л. карт.
 - 24) Юбилейный сборник Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. 1863-1913. СПб.: 1896 – 308 с.
 - 25) Rīgas ebreju kopienas locekļu 1857. un 1858. gada revīzijas saraksts (88. lieta). URL:

<https://raduraksti.arhivi.lv/objects/1:5:24:1812:6701> (дата звернения: 25.03.2024).

- 26) Амчиславский В. Л. Еврейские «солдаты-вероотступники» и православное духовенство (1860-1870-е гг.) // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). 2010, N 3, с. 31-36.
- 27) Белая, И.Н., Белый, О.Б. К вопросу о названии и самоназвании восточно-европейских караимов (крымская этнографическая группа) в XIII – начале XIX в. / И.Н. Белая, О.Б. Белый // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: Сб. научн. тр. — 1996. — Вып. V. — С. 271-278.
- 28) Брюханова Е. А., Иванова Н. П. Документоведческий и источниковедческий анализ первичных материалов Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. // Вестник Томского государственного университета : журнал. – Томск: Томский государственный университет, 2019. – № 442. – С. 96-107.
- 29) Брюханова Е. А., Иванова Н. П. Состав первичных материалов переписи 1897 г. И отражение в них основных категорий населения Российской империи // Известия Алтайского государственного университета. – 2019. – №3 (107) – С. 49-55.
- 30) Брюханова Е.А., Неженцева Н.В., Чекрыжова О.И., Иванов Д.Н. База данных по первичным материалам Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.: структура и возможности анализа // Историческая информатика. – 2020. – № 1. – С. 20-33.

- 31) Герасимова В. А. «Свои» и «Чужие»: крещенные евреи в России XVIII века // Вестник РГГУ. Серия «Философия. Социология. Искусствоведение». 2010. Номер 15 (58). С. 139-146.
- 32) Гессен В. Ю. К истории статистических исследований еврейского населения в России. // Петербургский исторический журнал. – 2015. – №1 – С. 31-50.
- 33) Гнатюк Я. С. Аналіз історико-філософського дискурсу засобами історії філософських понять / Я. С. Гнатюк // Гілея: науковий вісник. – 2019. – Вип. 144 (5). – С. 10-13.
- 34) Дементьев В.С. История учёта населения России до начала XX в. // Географический вестник. 2015. № 4(35). С. 11-17.
- 35) Демографическая модернизация России, 1900–2000. Под ред. А.Г. Вишневского. М.: Новое издательство, 2006. — 608 с.
- 36) История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Том 2. – М.: Мосты культуры / Гешарим, 2017. – 534 с.
- 37) Кабузан В. М. Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав. – М.: Наука, 1992. – 214, [2] с.
- 38) Кабузан. В. М. О достоверности учёта населения России (1858—1917 гг.) // Источниковедение отечественной истории, 1981 / АН СССР, Ин-т истории СССР. — М.: Наука, 1982. — С. 100-117.
- 39) Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев: Истоки еврейского вопроса в России, 1772—1825 гг. М.; Иерусалим, 2000.
- 40) Козеллек Райнгарт. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек ; пер. В. Швед. - К. : Дух і літера, 2005. - 380 с.

- 41) Котельников, Артемий Назарович. История производства и разработки всеобщей переписи населения 28-го января 1897 г. / А. Котельников. - Санкт-Петербург : кн. маг. "Наша жизнь", 1909. – 124 с.
- 42) Лаврик Д. О. Чисельність та статеві-вікові характеристики єврейського населення Остзейських губерній у ХІХ ст. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 77-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2024 р.). — Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 50-52.
- 43) Лаврик Д. О., Єремєєв П. В. Євреї Остзейських губерній у статистичних матеріалах Російської імперії ХІХ ст. // XXVI Сходознавчі читання А. Кримського : матеріали міжнародної наукової конференції, 30 листопада 2023 р. – Київ : Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. – 436 с.
- 44) Лейман И. И. К вопросу об истории создания Военно-статистического обозрения Российской империи / Жизнедеятельность человека на севере: история, историография и источники исследования (на материалах Республики Коми). Сборник статей. Сыктывкар, 2019. С. 25-40.
- 45) Миронов Б. Н. Новая историческая демография имперской России: аналитический обзор современной историографии (Ч. I) // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Серия 2. История. 2006. Вып. 4. С. 62-90.
- 46) Миронов Б. Н. Новая историческая демография имперской России: аналитический обзор современной историографии (Ч. II) // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Серия 2. История. 2007. Вып. 1. С. 100-126.

- 47) Население России за 400 лет (XVI — начало XX в.). — М.: Просвещение, 1973. — 160 с.
- 48) Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. — М.: Новое литературное обозрение, 2003. — 556 с.
- 49) Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 - 1913 гг.). Статистические очерки. М.: 1956. 350 с.
- 50) Сенченко Андрей Петрович. Всеобщая воинская повинность и "еврейский вопрос" в Российской империи в 1874-1884 гг.: статистика об уклонении евреев от воинской службы и дискуссия в русско-еврейской прессе. // Евреи Европы и Ближнего Востока: традиция и современность. История, языки, литература. Сер. "Труды по иудаике. История и этнография". — 2016. — С. 171-178.
- 51) Статистика караимского населения Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. / Д.А. Прохоров // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: Зб. Наук. Пр. — 2011. — Вип. XVII. — С. 634-705.
- 52) Харченко А. В. Колоніальний проєкт імперії: держава Романових та її єврейські піддані // Інтермарум: історія, політика, культура. 2023. Вип. 13. С. 50-66.
- 53) Хоменко Д. Ю. Образование у лютеран Енисейской губернии: уровень грамотности и система образовательных учреждений (конец XIX -начало XX в.) // Известия лаборатории древних технологий. 2018. Т. 14, № 1. С. 137-146.
- 54) Шор Т. К. Учительские семинарии в Прибалтике в начале XX в. // Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. Психология. 2020. Вып. 58. С. 107-128.

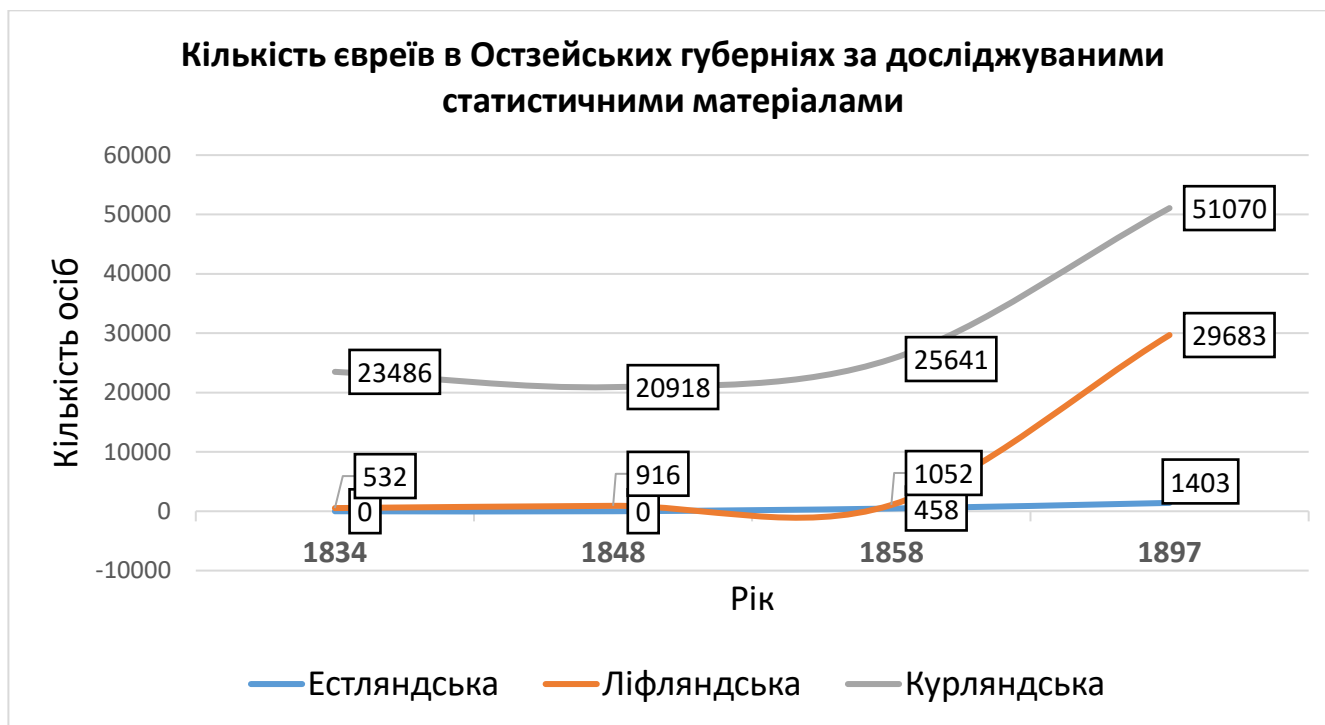
- 55) Avrutin, Eugene. "The Politics of Jewish Legibility: Documentation Practices and Reform during the Reign of Nicholas I." *Jewish Social Studies* 11, no. 2 (2005): 136-169.
- 56) Balkelis, Tomas. "Opening gates to the West: Lithuanian and Jewish migrations from the Lithuanian provinces, 1867-1914." *Etniškumo studijos*, 2010, Nr. 1/2, pp. 41-66.
- 57) Brüggemann, Karsten. (2014). *Representing Empire, Performing Nation?: Russian Officials in the Baltic Provinces (Late Nineteenth / Early Twentieth Centuries)*. *Ab Imperio*. 2014. 231-266.
- 58) Brüggemann, Karsten. 2012. *The Baltic Provinces and Russian Perceptions in Late Imperial Russia*. – Brüggemann, K., Woodworth, B. D. (eds). *Russland an der Ostsee: Imperiale Strategien der Macht und kulturelle Wahrnehmungsmuster (16. bis 20. Jahrhundert)*. *Russia on the Baltic: Imperial Strategies of Power and Cultural Patterns of Perception (16th–20th Centuries)*. Böhlau, Wien et al., 111–141.
- 59) Cadiot, Juliette. "Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897-1917)." *The Russian Review* 64, no. 3 (2005): 440-455.
- 60) Darrow, David. (2002). *Census as a Technology of Empire*. *Ab Imperio*. 2002. 145-176.
- 61) Estraikh, Gennady. "On the acculturation of Jews in late Imperial Russia." *La Rassegna Mensile Di Israel* 62, no. 1/2 (1996): 217–228.
- 62) Gerasimov, Ilya. "The Russian Imperial Situation: Before and after the Nation-State." *Ab Imperio*, vol. 2022 no. 4, 2022, p. 31-59.
- 63) Jankowski, Tomasz. *Demography of a shtetl : the case of Piotrków Trybunalski*. Leiden; Boston: Brill, 2022. 240 p.

- 64) Kharchenko, Artem. 2023. "Jews in the Russian empire: what did the imperial authorities know about their subjects?". *City: History, Culture, Society*, no. 14 (January): 65-74.
- 65) Kharchenko, Artem. *The Jewish Community and Russian Authorities*. New Europe College. Yearbook. 2021. P. 43-69.
- 66) Laserson, Max M. "The Jewish Minorities in the Baltic Countries." *Jewish Social Studies* 3, no. 3 (1941): 273–284.
- 67) Lederhendler, Eli. "Classless: On the Social Status of Jews in Russia and Eastern Europe in the Late Nineteenth Century." *Comparative Studies in Society and History* 50, no. 2 (2008): 509–534.
- 68) Perlmann, Joel, and פרלמן יואל. "בשנת רוסיה יהודי בקרב וכתוב קרוא ידיעת." *1897: ניתוח של מחדש נתוני / מפקדים נתוני של מחדש ניתוח* / Russian-Jewish literacy in 1897: a reanalysis of census data." *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies / יא היהדות למדעי העולמי הקונגרס דברי* (1993): 23-30.
- 69) Plakans, Andrejs. "Minority Nationalities in the Russian Baltic Provinces: The 1881 Baltic Census." *The History of the Family* 10, no. 1 (2005): 7–20.
- 70) Silber, Jacques. "Some Demographic Characteristics of the Jewish Population in Russia at the End of the Nineteenth Century." *Jewish Social Studies* 42, no. 3/4 (1980): 269-280.
- 71) Soffer, Oren. "Antisemitism, Statistics, and the Scientization of Hebrew Political Discourse: The Case Study of 'Ha-Tsefirah.'" *Jewish Social Studies* 10, no. 2 (2004): 55-79.
- 72) Spitzer, Yannay. "Pogroms, Networks, and Migration The Jewish Migration from the Russian Empire to the United States 1881–1914 by." (2021).

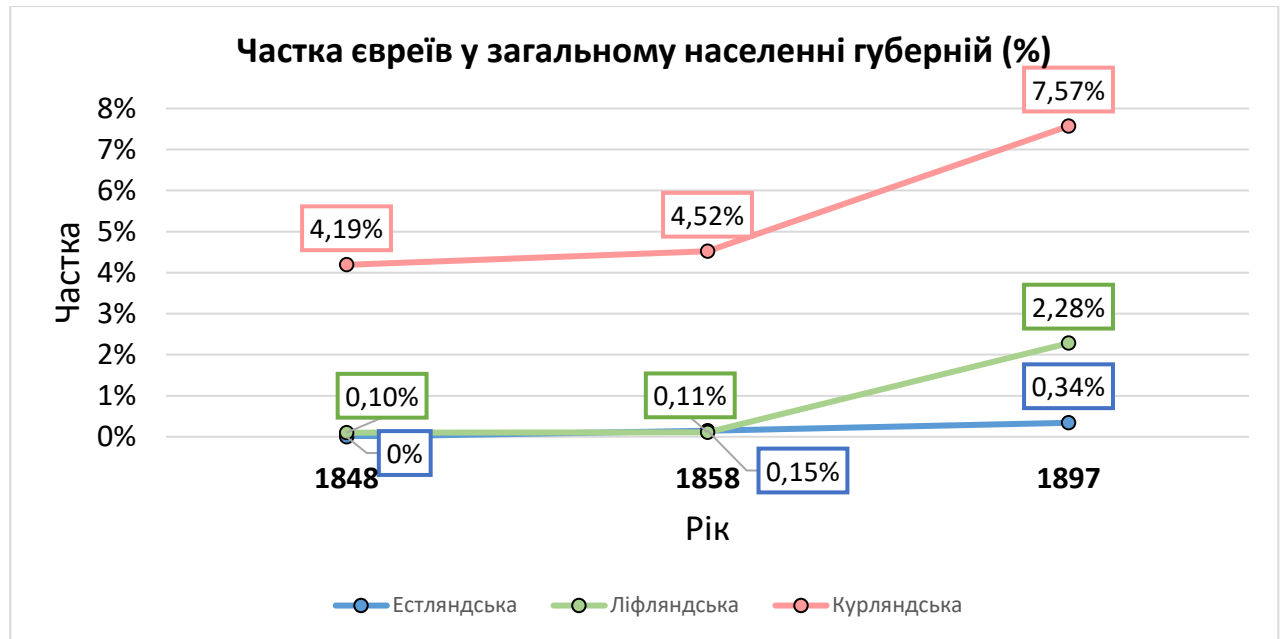
- 73) Wetherell, Charles, and Andrejs Plakans. "Borders, Ethnicity, and Demographic Patterns in the Russian Baltic Provinces in the Late Nineteenth Century." *Continuity and Change* 14, no. 1 (1999): 33–56.
- 74) Wetherell, Charles, and Andrejs Plakans. "The 1881 Census in the Russian Baltic Provinces: An Inventory and an Assessment." *The History of the Family* 9, no. 1 (2004): 47–61.

ДОДАТКИ

Додаток А. Динаміка кількості єврейського населення Остзейських губерній (діаграма побудовані автором на основі статистичних даних, вміщених у “Етнографічному атласі Європейської Росії”, “Воєнно-статистичному огляді Російської імперії”, “Статистичних таблицях Російської імперії”, матеріалах Першого загального перепису населення 1897 р.)

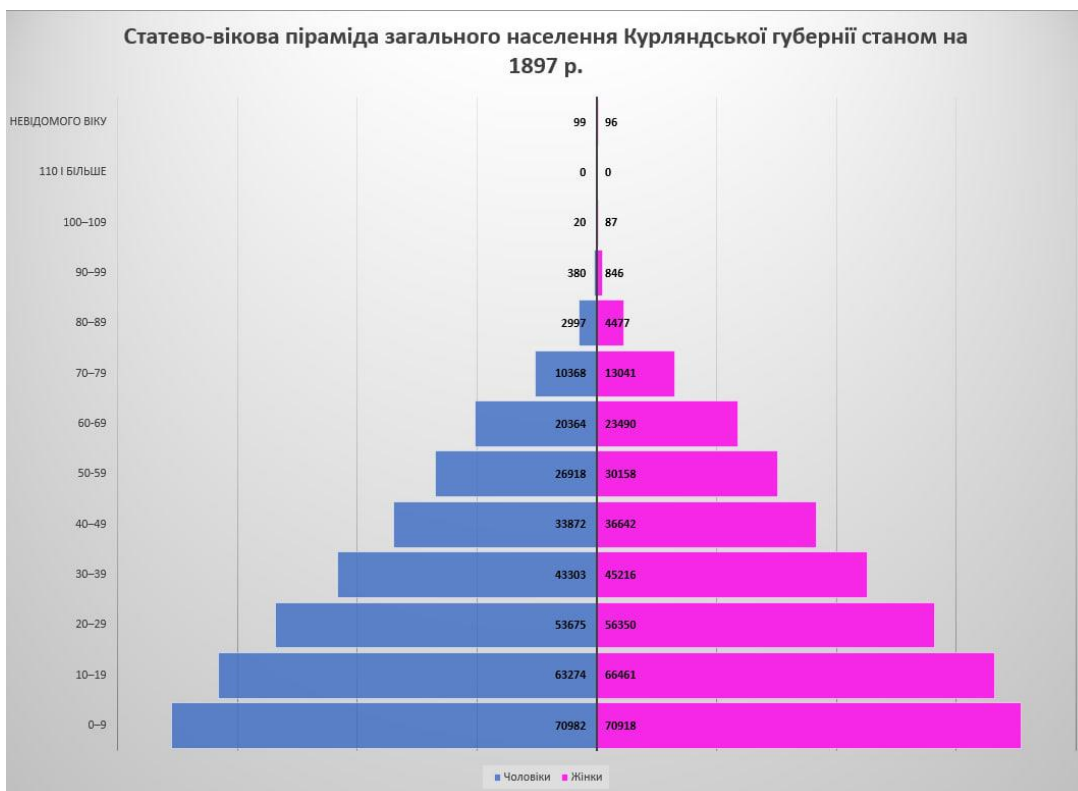
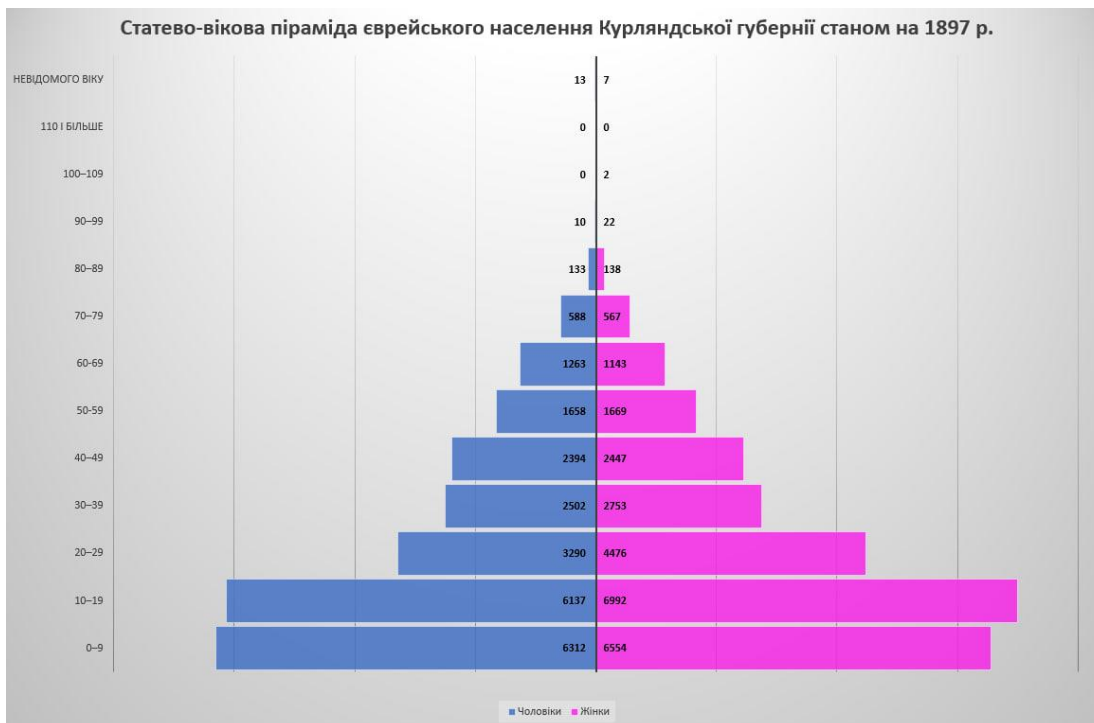
Додаток Б. Динаміка зміни частки єврейського населення у загальному населенні Остзейських губерній.

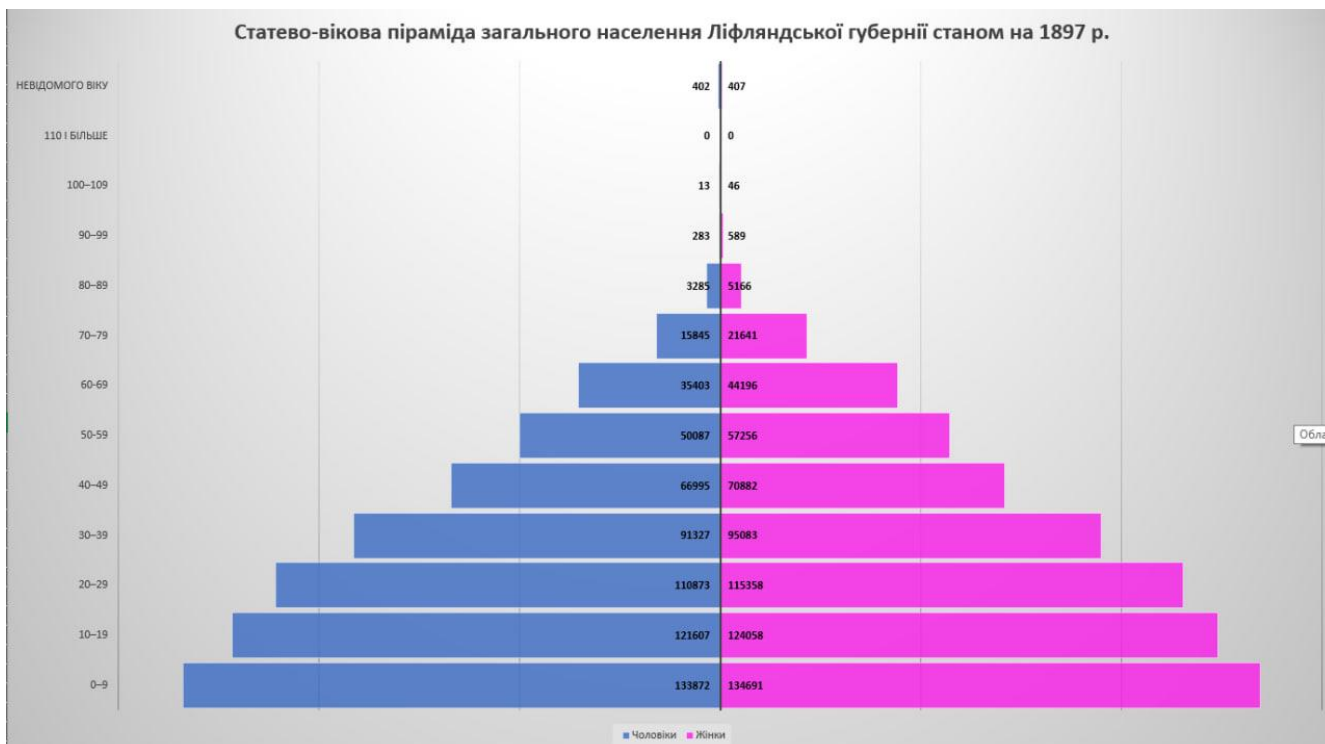
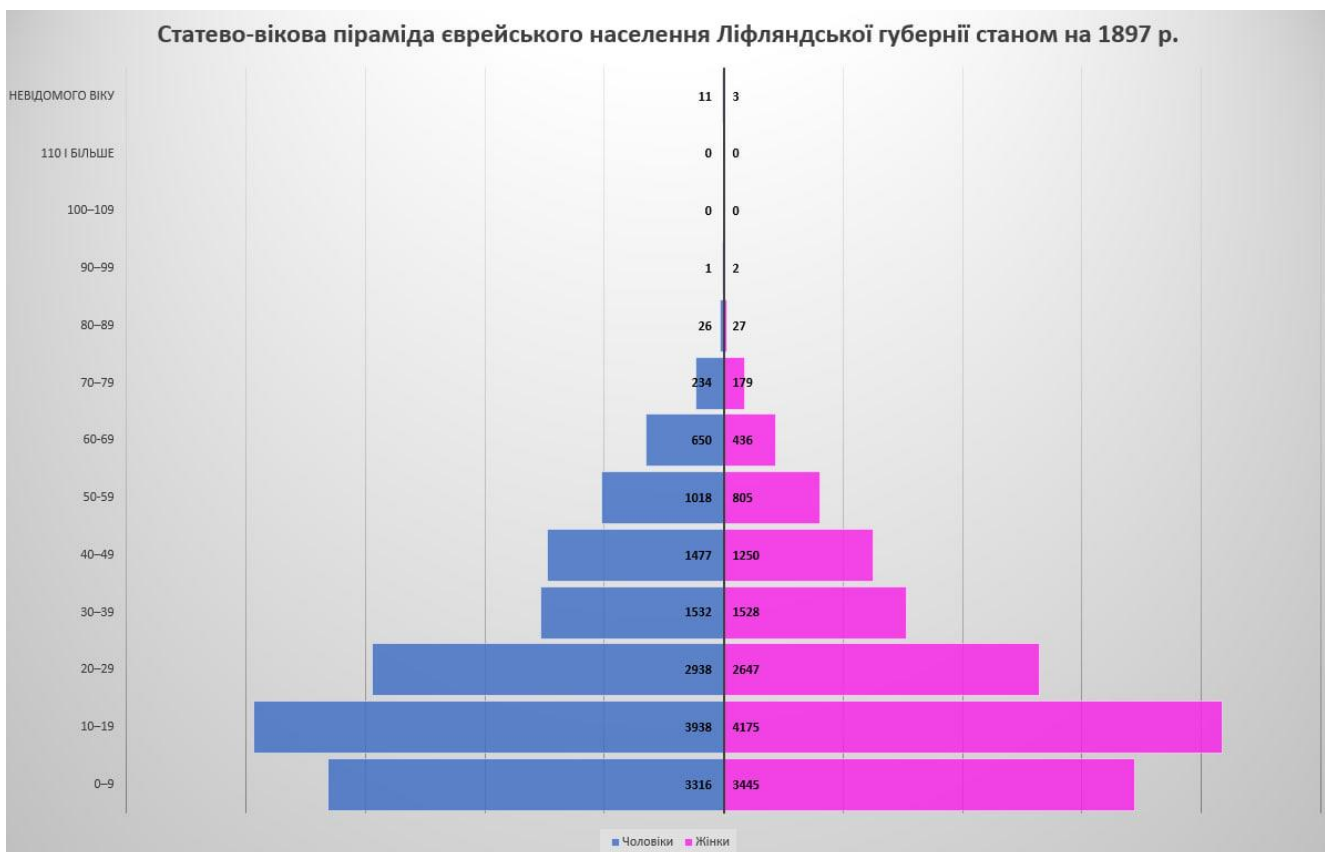
Додаток В. Співвідношення статей у Остзейських губерніях протягом 1848-1897 рр. (кількість осіб жіночої статі на 100 осіб чоловічої статі).

Губернія Рік	Курляндська		Ліфляндська		Естляндська	
	Єврейське населення	Загальне	Євреї	Загальне	Євреї	Загальне
1848 р.	113,9	108,8	75,8	109,3	—	—
1858 р.	108,3	106,3	91,3	108,2	43,6	104,6
1897 р.	105,8	106,6	95,5	106,3	52,5	103,9

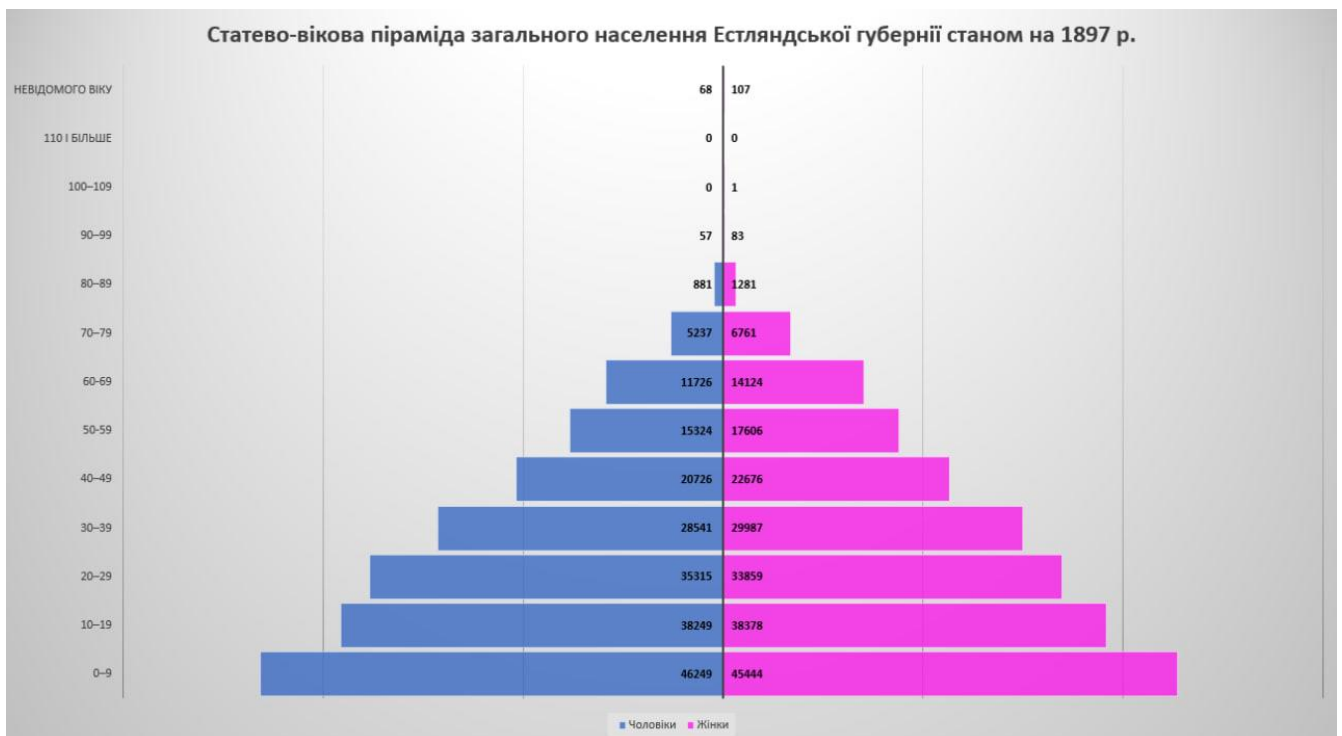
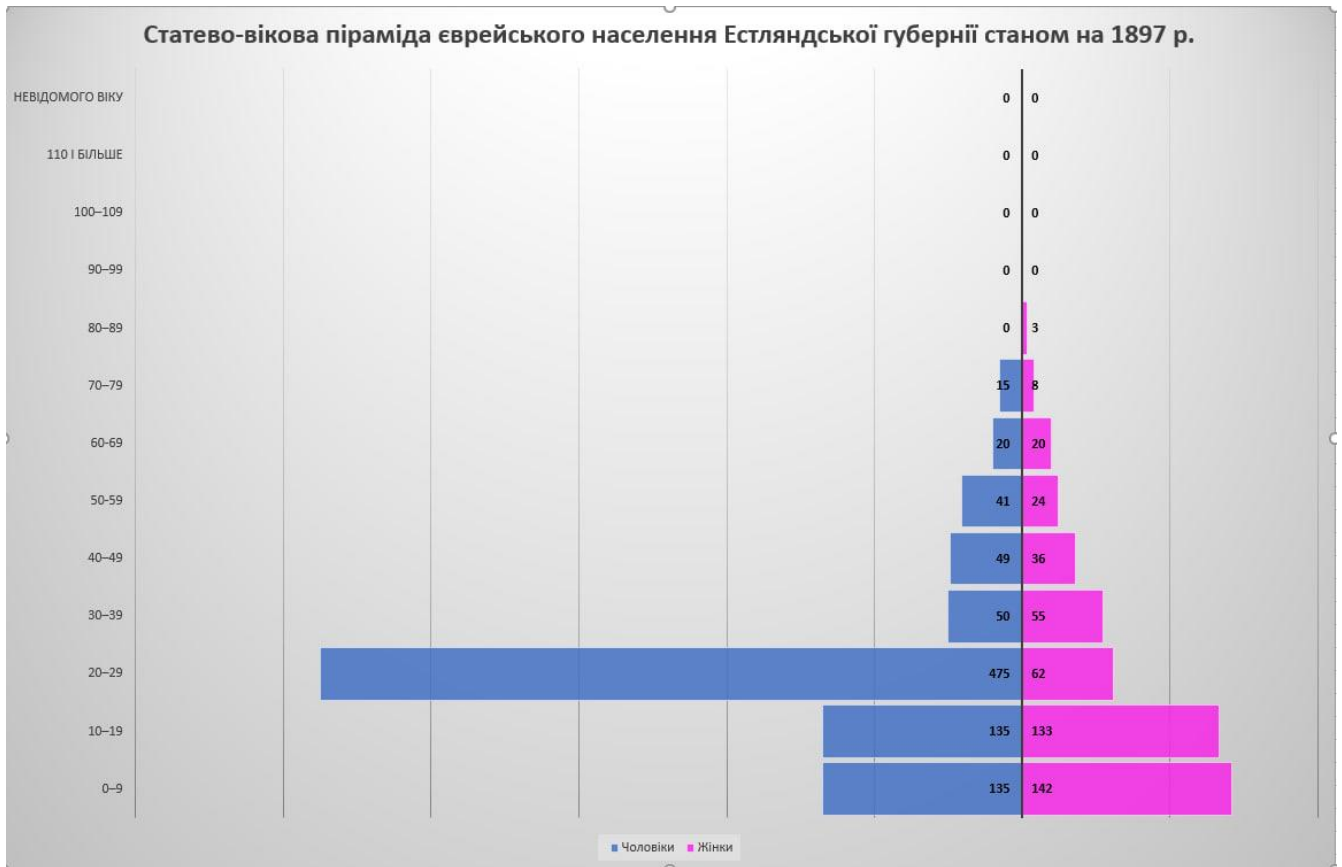
Додаток Г. Статєво-вікові піраміди єврейського та загального населення Курляндської губернії за матеріалами перепису 1897 р.

Додаток Д. Статеві-вікові піраміди єврейського та загального населення Ліфляндської губернії за матеріалами перепису 1897 р.

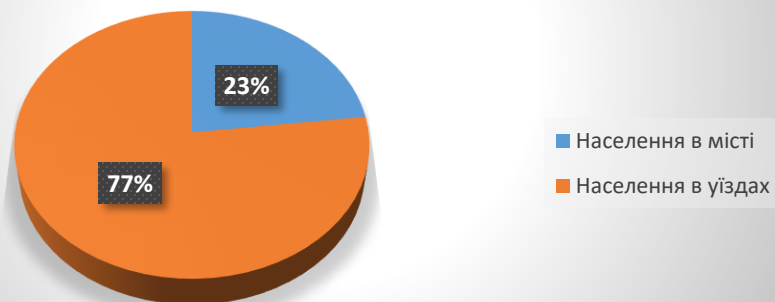

Додаток Е. Статеві-вікові піраміди єврейського та загального населення Естляндської губернії за матеріалами перепису 1897 р.

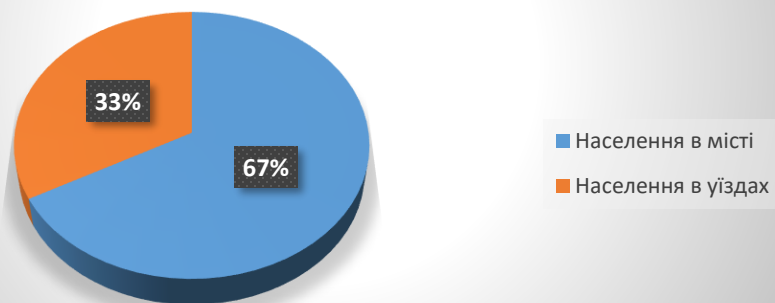

Додаток Ж. Рівень урбанізації єврейського та загального населення Курляндської губернії за матеріалами перепису 1897 р.

Рівень урбанізації серед загального населення Курляндської губернії станом на 1897 р.

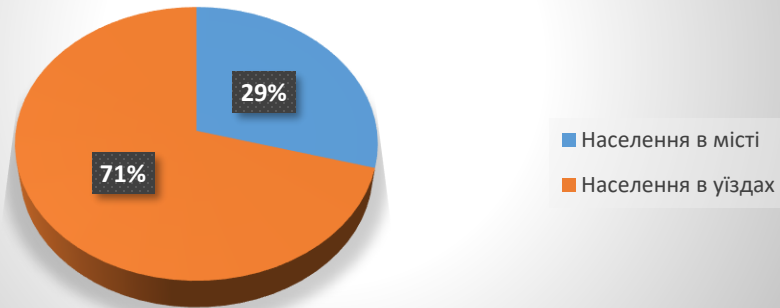

Рівень урбанізації серед юдеїв Курляндської губернії станом на 1897 р.

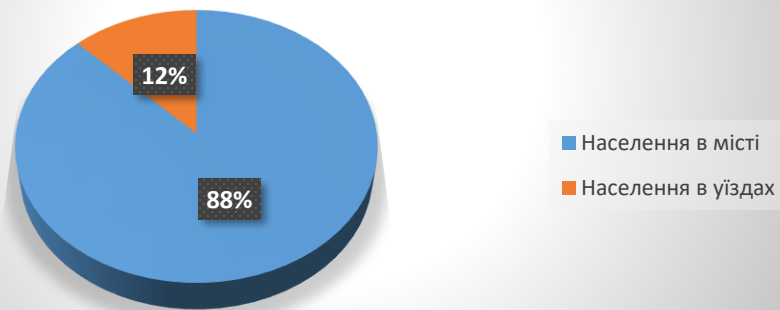

Додаток І. Рівень урбанізації єврейського та загального населення Ліфляндської губернії за матеріалами перепису 1897 р.

Рівень урбанізації серед загального населення Ліфляндської губернії станом на 1897 р.

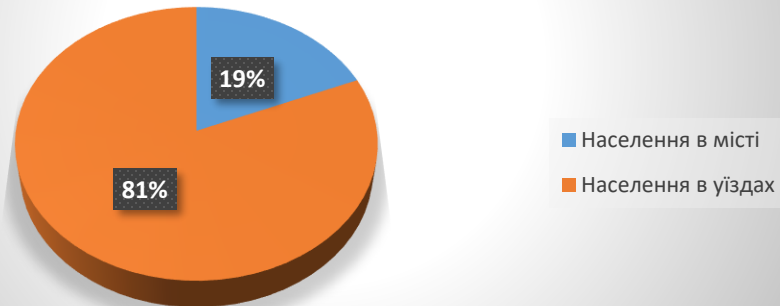

Рівень урбанізації серед юдеїв Ліфляндської губернії станом на 1897 р.

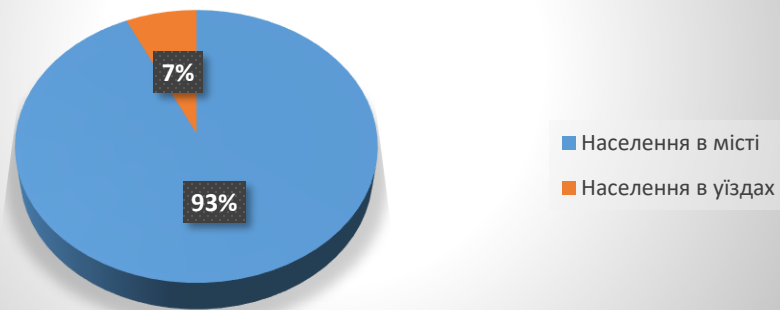

Додаток К. Рівень урбанізації єврейського та загального населення
Естляндської губернії за матеріалами перепису 1897 р.

**Рівень урбанізації серед загального
населення Естляндської губернії
станом на 1897 р.**

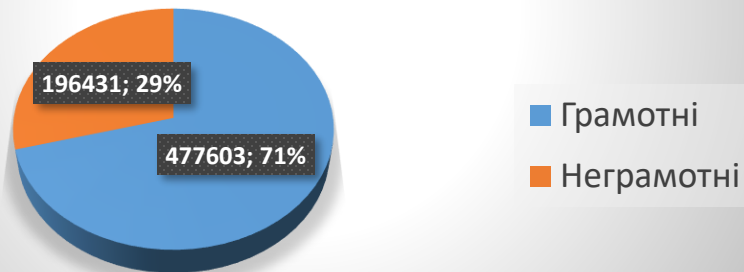

**Рівень урбанізації серед юдеїв
Естляндської губернії станом на
1897 р.**

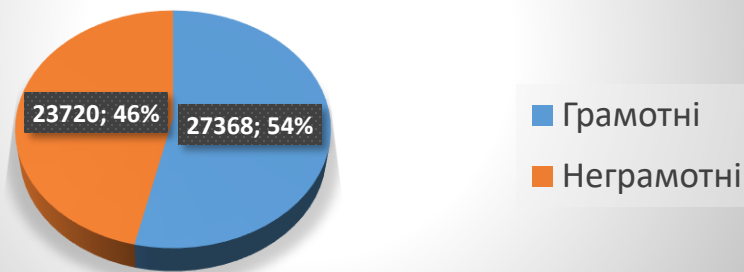

Додаток Л. Частка грамотних в єврейському та загальному населенні Курляндської губернії за матеріалами перепису 1897 р.

**Рівень грамотності серед
загального населення
Курляндської губернії станом на
1897 р. (к-ть осіб)**

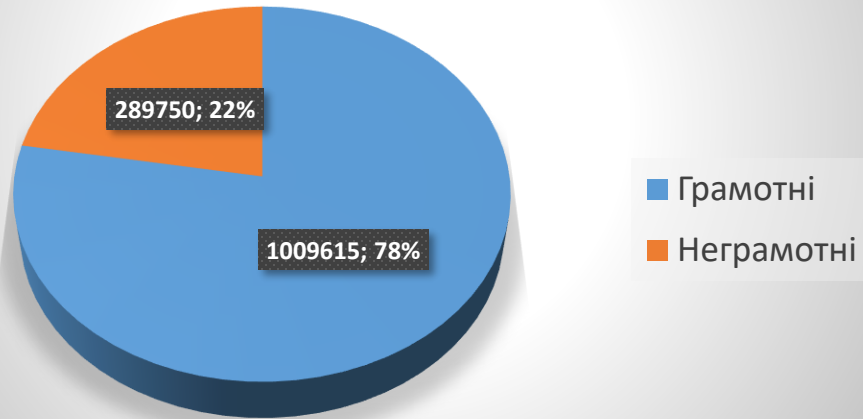

**Рівень грамотності серед юдеїв
Курляндської губернії станом на
1897 р. (к-ть осіб)**

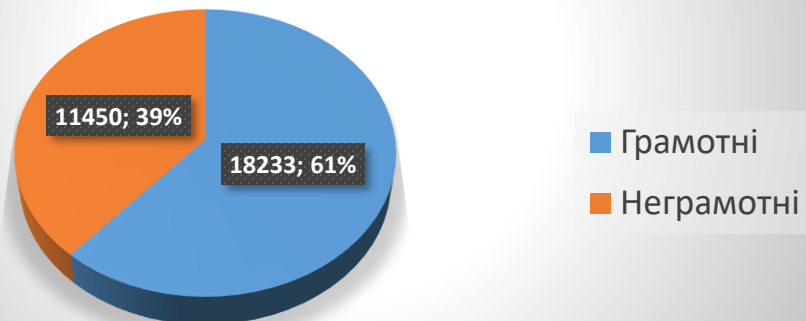

Додаток М. Частка грамотних в єврейському та загальному населенні Ліфляндської губернії за матеріалами перепису 1897 р.

Рівень грамотності серед загального населення Ліфляндської губернії станом на 1897 р. (к-ть осіб)

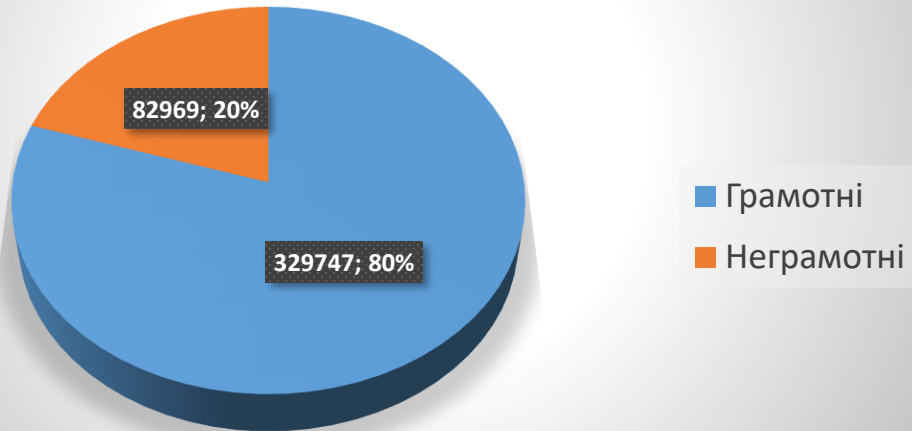

Рівень грамотності серед юдеїв Ліфляндської губернії станом на 1897 р. (к-ть осіб)

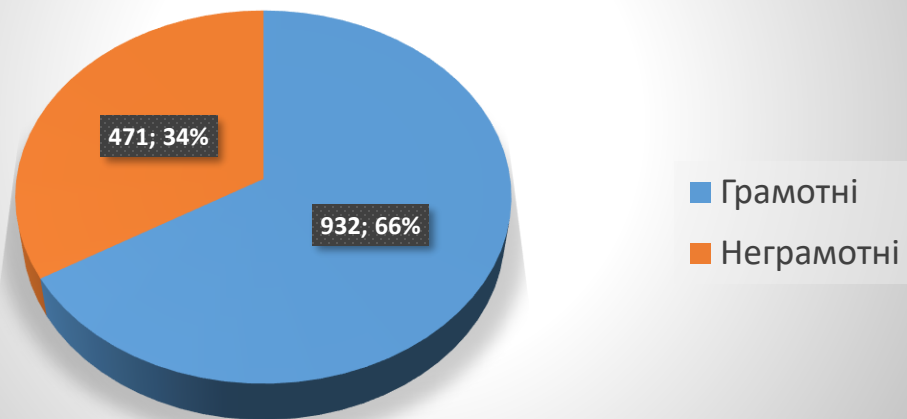

Додаток Н. Частка грамотних в єврейському та загальному населенні Естляндської губернії за матеріалами перепису 1897 р.

Рівень грамотності серед загального населення Естляндської губернії станом на 1897 р. (к-ть осіб)

Рівень грамотності серед юдеїв Естляндської губернії станом на 1897 р. (к-ть осіб)

Додаток П. Розподіл осіб єврейської «народності» Курляндської губернії за родами занять (за матеріалами перепису 1897 р.).

Розподіл євреїв Курляндської губернії за родами занять за матеріалами перепису 1897 р. (к-ть осіб)

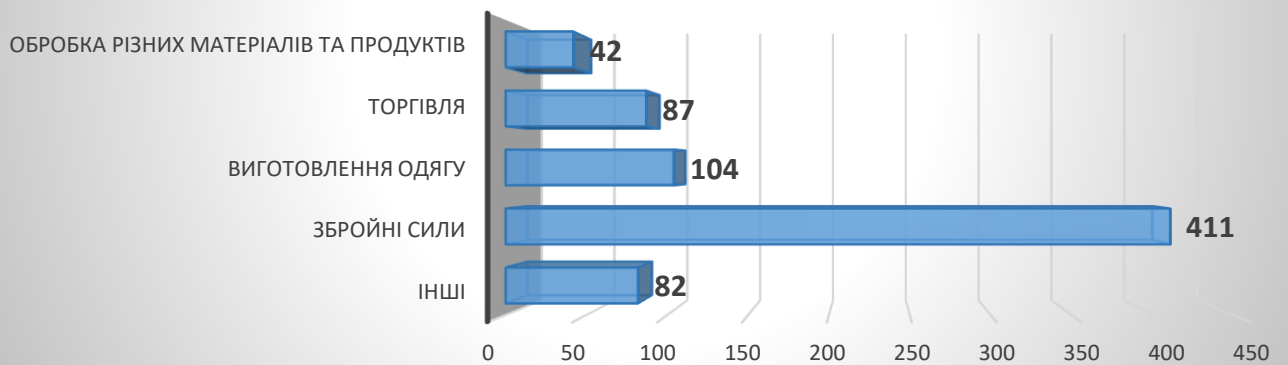
Додаток Р. Розподіл осіб єврейської «народності» Ліфляндської губернії за родами занять (за матеріалами перепису 1897 р.).

Розподіл євреїв Ліфляндської губернії за родами занять за матеріалами перепису 1897 р. (к-ть осіб)

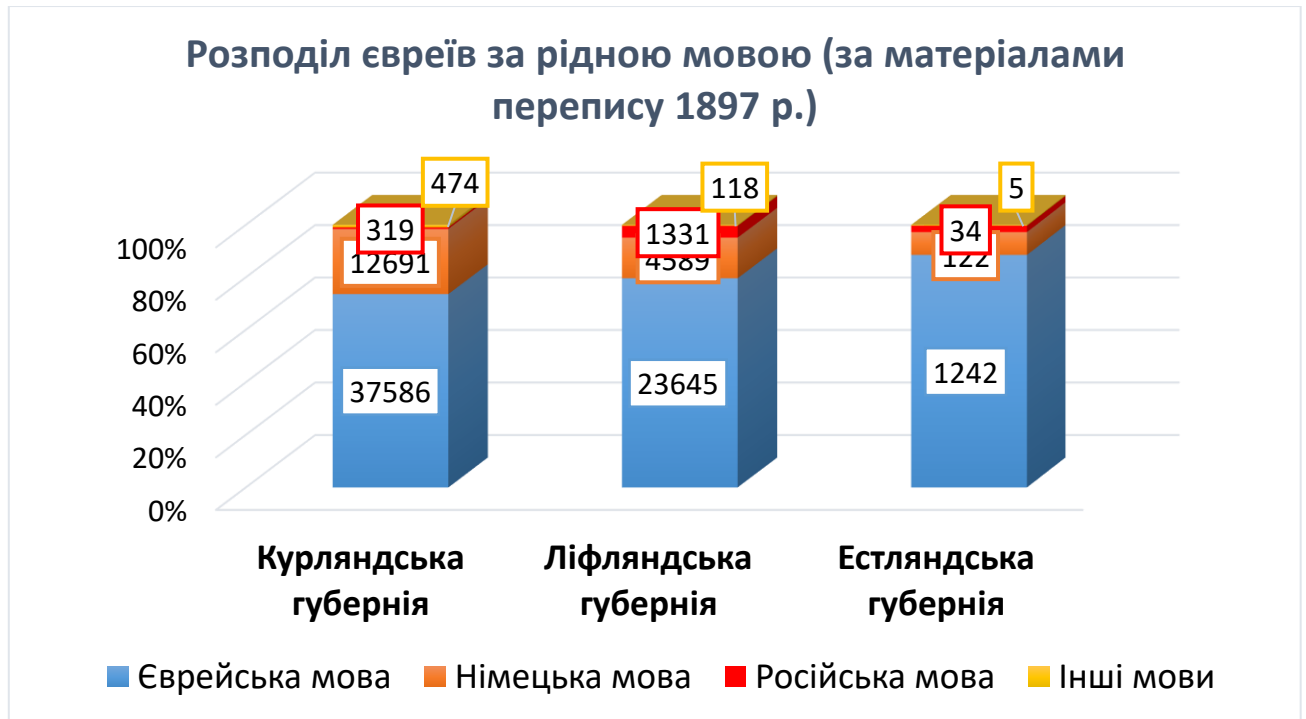

Додаток С. Розподіл осіб єврейської «народності» Естляндської губернії за родами занять (за матеріалами перепису 1897 р.).

**Розподіл євреїв Естляндської губернії за родами
занять за матеріалами перепису 1897 р. (к-ть
осіб)**

Додаток Т. Розподіл євреїв за рідною мовою (за матеріалами перепису 1897 р.).

РЕЗЮМЕ

до дипломної роботи на тему

«Євреї Остзейських губерній у статистичних матеріалах XIX ст.»

студента історичного факультету

Лаврика Дмитра Олеговича

В дипломній роботі представлені результати дослідження кількісних характеристик та особливостей відображення єврейського населення в статистичних матеріалах XIX ст. на прикладі Остзейських губерній. Нами було простежено динаміку зміни чисельності єврейського населення регіону протягом 1834-1897 рр. З'ясовано, яких значень в імперській статистиці набували поняття “євреї”, “юдеї”, і “караїм”, чи розмежовувалися вони. Результати дослідження дозволили виявити специфіку демографічних характеристик єврейського населення Остзейських губерній у порівнянні з неєврейським, з'ясувати, які фактори впливали на формування цих відмінностей.

У першому розділі розглянуто, яке смислове у різних контекстах вкладалося у поняття “євреї”, “юдеї”, і “караїм”, висвітлено, як різні стратегії імперії щодо єврейських підданих впливали на їхні юридичні обмеження. У другому розділі проаналізовані кількісні характеристики юдеїв у воєнно-статистичних, етнографічних описах та статистичних таблицях XIX століття. Третій розділ присвячений дослідженню статево-вікового та професійного розподілу, мовного складу, рівня урбанізації та грамотності юдеїв Остзейських губерній за переписом 1897 р., створено статево-вікові піраміди.

Ключові слова: Остзейські губернії, статистика, XIX століття, євреї.

The summary of the diploma work
«Jews of the Ostsee governorates in the statistical materials of the 19th century»
of the student of the Faculty of History

Lavryk Dmytro

The thesis presents the results of the study of the quantitative characteristics and features of the reflection of the Jewish population in the statistical materials of the 19th century on the example of the Ostsee governorates. We traced the dynamics of changes in the number of the Jewish population of the region during 1834-1897. It was clarified what meanings the terms "Jew", "Jews", and "Karaim" acquired in the imperial statistics, whether they were distinguished. The results of the study made it possible to reveal the specific demographic characteristics of the Jewish population of the Ostsee governorates in comparison with the non-Jewish population, to find out what factors influenced the formation of these differences.

The first chapter examines the meanings attached to the concepts of "Jew", "Jews" and "Karaim" in different contexts, highlights how different strategies of the empire towards Jewish subjects affected their legal restrictions. The second chapter analyzes the quantitative characteristics of Jews in military statistical, ethnographic descriptions and statistical tables of the 19th century. The third section is devoted to the study of sex-age and professional distribution, language composition, level of urbanization and literacy of the Jews of the Ostsee governorates according to the census of 1897, sex-age pyramids were created.

Key words: Ostsee governorates, statistics, 19th century, Jews.